અનુક્રમ

કિશોરની વહુ ...	...	...	૧
અનંતની બ્હેન	...	...	૧૬
સદાશિવ ટપાલી	...	...	૩૩
મંછાની સુવાવડ	...	...	૪૯
કાનજી શેઠનું કાંધું	...	...	૭૦
ચોટલે ઝાલીને-	...	...	૮૦

ખાસ કરીને ગ્રામ્ય સેવામાં પડેલા યુવક બંધુઓને આ ચિત્રો આવશ્યક લાગ્યાં છે. ગામડિયા સમાજની નજીકમાં નજીક હોય તેઓને આ સાહિત્યની યથાર્થતા વિશેષ દેખાય છે. હું તો કલાની કે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મારી આ વાર્તાઓના ગુણદોષ તપાસવા નથી બેઠો. આપ્તજનોના અભિપ્રાયને ભરોસે આ નાવ તરતું મૂકું છું.

ચિતા જલે છે. એકબે નહિ, લાખો શબો સામટાં સળગે છે. શબોની નહિ, જીવતાં કલેવરોની એ અગ્નિ–શૈય્યા છે. વાચક! ભાઇ અથવા બહેન! અંગારા ઓલવાઇ ગયા છે એવો ભૂલાવો ખાઇશ નહિ. તું જોઇ શકે નહિ માટે માની લઇશ મા, કે આ વાર્તાઓમાં રજુ થયેલો જમાનો ગયો છે. ચિતા જલે છે; બુઝાવાની વેળા આઘી છે.

કથાઓમાં અમુક સાચી ઘટનાઓનું માત્ર બીજા-રોપણ થયું છે, તે પછી એનાં ડાખળાંપાંદડાં તો એકંદર જીવનના નિરીક્ષણમાંથી ફુટેલાં છે. કોઇ એકજ ઘટનાને સાંગોપાંગ નથી ઉઠાવી.

બાકી રહેલી તેમજ નવી લખાયે જતી વાર્તાઓનો બીજો ખંડ થશે.

રાણપુર
૨૮ : ૯ : '૩૧ } લેખક

કિશોરની વહુ

તે દિવસ લગભગ અરધું ગામ આભડવા નીકળ્યું હશે. મોતીશા શેઠના કિશોરની વહુને સવારે પાંચ વાગે કાઢી ગયા ત્યારે શેરીએ શેરીએ સ્ત્રીઓ એકમ્હોંએ વખાણ કરતી હતી કે "સસરો હોય તો મોતીશા શેઠ જેવો જ હોજો! રોજ વીસ વીસ રૂપીઆની તો દવા વાપરી છે: ઠેઠ મુંબઇથી મઢ્યમું
ડાવી: ગોરો સર્જન રોજ પાંચસે રૂપીએ દોઢ દિ'
મે રાત બેસી રહ્યો; ઠેઠ પાતાળેથી પણ જીવ પાછો
તેવી ભારે ભારે દવાઓની પીચકારીઓ મુકાવી:
ર્ચ કર્યામાં સસરે પાછું વાળી નથી જોયું. અને
બે વાગે જ્યારે ગોરો દાક્તર ટોપી પછાડીને ઉભો
ગયો, ત્યારે તો શેઠ કાંઇ રોયા છે! કાંઇ રોયા છે!
મ્હોંમાં લીલું દાતણ છે ને ખોટું નહિ કે'વાય,
વાન! આવો સસરો તો જેણે પરભવ પૂરાં પૂજ્યાં
તેને જ મળે."

“અને બાઇ, મડાને ચુંદડી ઓઢાડવી’તી; ઘરમાંથી સાસુએ વહુના ટ્રંકમાંથી જૂનું ઘરચોળું કાઢી આપ્યું. પણ ડેલીએથી સસરે પાછું મોકલી કહેવરાવ્યું કે “કિનખાબની સાડી આપણે વીવા વખતે છાબમાં મૂકી હતી તે લઇ આવો. અત્યારે વહુ જેવી વહુ ગઇ અને આપણો જીવ શું એક ગાભામાં ગરી રહે છે! જોશે ત્યારે બીજુ ક્યાં નથી લેવાતું? પ્રભુનો પ્રતાપ છે.”

“બાળવામાં પણ અધમણ ચંદન: એક ડબો ઘી: આખે રસ્તે છેક સ્મશાન સુધી ‘જે જે નંદા! જે જે જીનંદા!’ કરતા શેઠે પોતે મોઢા આગળ ચાલી ભંગીઆને ખોબે ખોબે પાયલી બેઆનીઓ ઉડાડી. ગામને મસાણ-છાપરી નહોતી તે દુઃખ ત્યાં બેઠાંબેઠાં જ ટાળ્યું! એમ ઘણો ધર્માદો કર્યો: મોતીશાએ વહુની પાછળ લખલૂટ વાપર્યું. બાકી મુવા માણસના અવગુણ ગાઇએ, પણ વહુ તો હતી લક્ષણની પૂરી હો!”

મસાણેથી પાછા વળતાં પણ ગામની બજારને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી મોતીશા એવો તો ઠૂઠવો મૂકીને ‘વહુ રે! મારી વહુ રે! મારા દીકરા રે! મારા ઘરનો દીવો રે!’ એવાં કરુણ બોલ બોલતા રડતા હતા કે જેઓને ઘેરે ત્રીજી વારની દીકરા-વહુઓ આવી હતી, તેઓને પણ રોવાનું મન થતું હતું. ખીમચંદ ભારાડી (ગામમાં ખીમચંદ શેઠની અટક જ ‘ભારાડી’ પડી ગયેલી) વાત કરતો હતો કે “આ સગે હાથે મેં ત્રણ દીકરા-

વહુઓને દેન દીધાં છે, ને આ સગી આંખે મડદાં બળતાં જોયાં છે, પણ આજ મારી યે છાતી થયે નથી રહેતી." મોતીશા શેઠ સાંભળી શકે તેવી રીતે બોલાયાથી એમને વધુ રડવું આવેલું. અને ખીમચંદ ભારાડી એવા મોકાનું બોલેલો કે પાછળથી મોતીશાએ ખીમચંદનું બધું કરજ માફ કર્યું હતું.

ડાહ્યુઓ થોડી વાર અનાજના ભાવ, અમેરિકાના રૂનાં બજાર, ગામનાં વસવાયાં લોકોની વધી પડેલી ફાટચ વગેરે પરચુરણ વિષયો પર વાતો કરી શેઠનું મન વહુના શોકમાંથી બીજા વિચારે વાળી લઇને બપોરે બાર વાગે વિખરાયા. તે પછી અર્ધાક કલાકની અંદર આટ-કોટવાળા ફુલા શેઠ, જેતપુર–હાઇસ્કુલના હેડમાસ્તર મોરારજી અંબાણી, એમ. એ., રાજકોટના સુધાકર બારીસ્ટરનું ખાસ આવેલું માણસ અને ખમીસાણા ગામડાનો પ્રેમજી વાણીઓ–એમ ચાર કે પાંચ જણ આવી ગયા. શેઠની ગાદીની છેક નજીક જઇને ગરીબડે મ્હોંયે કાનમાં કંઇક કહી પણ ગયા. એ વાતોમાંથી 'શ્રીફળ' 'છબી' 'ઉમ્મર' 'ગોરો વાન' 'નમણાઇ' 'ખાત્રી કરો' 'બીજે થાય નહિ હો !' 'ગુંજે ઘાલીએ' એવા શબ્દો ખાસ સંભળાઇ આવતા હતા. એ સહુને મોતીશાએ ટૂંકો જ• જવાબ આપ્યો કે 'હું જોઇશ. તમને પૂછ્યા વિના નહિ કરૂં.' સહુમાંથી ખમીસાણાવાળા પ્રેમજી વાણીઆની સાથે મોતીશાએ વિશેષ ચોકસાઇથી વાતો કરી.

[૨]

'**હયો વેવાણ !** હું ત્યારે રજા લઉં છું. બોલ્યુ ચાલ્યું માફ કરજો !" મરેલી વહુનો બાપ કે જે બાબરાની અંગ્રેજી શાળાનો આસીસ્ટંટ માસ્તર હતો, તેણે તે જ દિવસે રાતે પુત્રીનાં સાસુની રજા માગી, હાથ જોડચા. મોતીશા શેઠે એક વિચિત્ર નિયમ રાખેલો કે કન્યા હંમેશાં પોતાના વડિયાની નહિ પણ ગરીબની જ લેવી.

"બસ જાઓ છો ? બે દિ' રોકાણા હોત તો દુઃખમાં ભાગ લેવાત." ચંદનનાં સાસુએ વિવેક કરતાં માથા પરનો છેડો કપાળ સુધી તાણી લીધો. આજે એમણે પણ વહુની નનામી પાછળ પાદર સુધી દોડી દોડી દસ પછાડીઓ ખાધી હતી. શરીરની બેવના નહોતી કરી.

"મારે રજા પૂરી થઇ ગઇ છે, એટલે નહિ રોકાઇ શકું. વળી ઘેર કોઇ ઘર ઉકેલું માણસ નથી. છોકરો મા વગરનો છે. પરવસુ મૂકીને આવ્યો છું."

"ભલે ત્યારે." થોડી વારે સાસુએ આંખો લૂછી, નાકે આવેલ પાણીને છટકારી નાખી ઉદ્ગાર કાઢયો કે "અરેરે બાઇ ! ભર્યા ઘરમાંથી ગઇ. ભાગ્યમાં નહિ ત્યારે જ ને ! નીકર આ રૂપાળી ઘોડાગાડી, આ મોટર–

ને હમણાં હમણાં તો રોજ સવારસાંજ ઘોડાગાડીમાં બેસાડીને ચંદનને ફેરવી આવતા. પણ આવખું નહિ ના! એટલે દરદ ઘેરી વળ્યું, કોઇ કારી જ ન ફાવી."

"વેવાણ!" ચંદનના બાપે બ્હીતાં બ્હીતાં કહ્યું: "મને વેળાસર એક ચિઠ્ઠીચપતરી બીડી હોત ને! હું તો ધારતો હતો કે ચંદન સાજી સારી છે. મારે ઘેરે તો કોઇ દિ' નખમાંય રોગ નહોતો. આંહી એકાએક–"

"ના ભા!" સાસુએ સ્હેજ કચવાટ બતાવીને કહ્યું: "આંહી એને નથી અમે દળણાંપાણી કરાવ્યાં, કે નથી વૈતરું કરાવ્યું. રોગ તો મૂળ તમારા ઘરનો છે. પછી તે ચાય તમારો હો, ચાય તો એની માનો હો. પરણીને આવ્યાં ત્યારથી થોડી થોડી ધગશ ને ઉધરશનું ઠસકું તો રહેતાં."

મહેમાન ઉંબર ઉંપર જ સજ્જડ થઇ ગયો. નાક છીંકવાને બહાને પીઠ ફેરવીને એણે આંખોનાં જળજળિયાં લૂછ્યાં. વેવાણે વાત આગળ ચલાવી:

"બાકી તો એને કાંઇ કહ્યું થતું? તમે આણામાં પૂરાં લૂગડાં ન લાવ્યાં: તમારે બાપે જાનની પૂરી સંભાળ નો'તી લીધી: તમારી આંખે ઝાંખ છે એનો તો અમને સગપણ વખતે કોઇએ ફોડ જ ન પાડયો":—આવું કાંઇક હસવામાંય કહેવાઇ જાય તો પણ

દડ દડ દડ આંસુડાં પાડે ને આંખો તો ઘોલર મરચાં જેવી થઇ જાય. બોલે તો નહિ, પણ મનમાં બળીબળીને ભસમ!"

મહેમાન ત્યાંથી નાસવા માગતો હતો. પણ એના પગને જાણે કોઇ શબ ઝાલી રાખતું હતું ને કહેતું હતું કે મારી પૂરેપૂરી કથા સાંભળતા જાઓ.

કિશોરની બાએ ફરીવાર વાર્તાનો તાર સાંધ્યો: "અને પાછી ઘરમાં થએલી અક્ષરેઅક્ષર વાતની ફરિયાદ રોજ રાતે મેડીએ જઇ કિશોરને કહેવા બેસે. કિશોર બચાડો દુકાનેથી થાક્યોપાક્યો આવ્યો હોય એને ય ઝંપ નહિ. મારો કિશોર તો માવતરની ને કુળની મોટાઇની પાકી અદબ રાખનારો, અક્રીચળિતર સમજનારો, ડાહ્યો: એટલે આવી બાઇડીશાઇ વાતોને કાન દિયે જ નહિ. હાંઉ, પછી તો ધ્રુશકે ધ્રુશકે રોવાનું હાલે, ઇસ્ટોલીયા ઉપડે, ઘર આખાને ઝંપવા ન દિયે. એક વાર તો તમારા વેવાઇ પંડ્યે ઉઠીને રાતે બાર બજે બહાર આવ્યા. ત્રાડ નાખી કે 'વહુને ન પોસાય તો કાલ સવારે કઢાવી ઘો ખીજડિયા જંકશનની ટીકીટ; જાય બાપરે. આંહી તે શું કોળીવાઘરીનું ઘર છે! જરા બોરકું તો ઓળખો!"

"અરર! એટલે સુધી મારી દીકરી–" માસ્તરના મ્હોંમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યો.

"દીકરીની તો શી વાત! સસરો સાંભળે એમ ચીસો નાખે, કે 'એ...મને કૂવામાં ભંડારો! એ...મને અફીણ આપો! મારે ક્યાંય નથી જાવું. મને બાપ ઉભી નહિ રાખે!' એમાંથી તાવ ચડ્યો. ઠસકું વધ્યું, દવા તો કરાય તેટલી કરી. પણ આવરદા નહિ ને!"

મરેલી પુત્રી ઉપર કોરોનર અને જ્યુરી, બેઉની મળીને સરજેલી એક માનવશક્તિ વિગતવાર ફેંસલો આપતી હતી અને એ સાંભળીને બાબરા ગામની એંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળાના આસીસ્ટંટ માસ્તર ઘડી લજ્જા, ઘડી ગુસ્સો ને ઘડી પાછો વાત્સલ્યનો કોમલ આંચકો અનુભવી રહ્યા હતા. વળી પાછો એની નજર સામે, મરેલી માવિહોણી, તાવલેલી દીકરીનો દેહ તરવરતો હોય, તેમ એણે કહ્યું:

"વેવાણ! મને વેળાસર ખબર આપ્યા હોત તો હું એને પંચગની લઇ જાત. તમારે પ્રતાપે મેંય મારા ટૂંકા પગારમાંથી પૂણીપૂણી બચાવીને બસો રૂપીઆની મુડી કરી છે. એટલે હું ચંદનને પંચગની......

"અરે તમે શું લઇ જાત'તા! મેં ને તમારા વેવાઇએ કેટલું કેટલું કહ્યું, કે હાલો પંચગની, હાલો ધરમપૂરના સેનીટોરીઅમમાં, કોઇ વાતે હાલો, હું હારે આવું. પણ માડી રે! એની તો એક જ હઠ: કે કિશોર એકલો સાથે આવે, અમે કોઇ જ નહિ: અમે તો એને કડવાં ઝેર.

ત્યારે કિશોર તે જીનપ્રેસનું કામ સંભાળે કે રૂ કપાસની ખરી મોસમ ટાણે બાયડી સાટુ ઠેઠ પંચગની સુધી હડિયું કાઢે! પણ વહુને તો બચારીને મરવું સરજ્યું'તું ખરું ને, એટલે સાચી વાત સૂઝી જ નહિ. એની તો એક જ હઠ–કે પંચગની નહિ, ધરમપૂર નહિ, ક્યાંયે નહિ, જીનને જ બંગલે મને એકલીને કિશોર ભેળી રહેવા ધો! તમે કોઇ નહિ! અરે એનો હાકમ જેવો સસરો ય એને કડવો ઝેર થઇ પડયા."

દીકરી શું આટલી બધી નાદાન થઇ હશે! પુત્રીનો પિતા ગામડિયાં છોકરાં ભણાવતોભણાવતો કોઇ કોઇ વાર નાની ચંદનને બોટાદકરની રાસતરંગિણી વાંચી સંભળાવતો અને કોઇ કોઇ વાર રાતે પરીક્ષા–પત્રો તપાસતો તપાસતો તેર વર્ષની ચંદનને અંદરના ઓરડામાં બાપની પથારી પાથરતી "રસની એ રેલ સખિ સાંભરે રૂપાળી રાત" વાળી પંક્તિ કોમળ કંઠે ગાતી સાંભળતો તે બધું અત્યારે વિસરી ગયો. જીવંટે વેવાણના આ એકાદ કલાકના ઉદ્દગારોમાંથી પોતે બે–ત્રણ વસ્તુઓ પકડીને બાબરે ચાલ્યો ગયો. એક તો ચંદન હઠીલી: બીજું એનું આવખું નહિ: ત્રીજું કિશોરને એણે સંતાપ્યો, મોતીશાની મર્યાદા ન પાળી, સાસુની શીખામણો ન લીધી: ને ચોથું મોતીશા શેઠે ચંદનનું મોત સુધાર્યું. આ બધી અસરથી એને પ્યારી પુત્રીના અવસાનનો શોક ઓછો થયો. ઘડીભર એમ પણ થયું કે મોટાં ઘર

સાથેનો મારો સંબંધ વધુ બગાડવા એ ન જીવી તે પણ સવળું જ થયું.

[૩]

એક જરૂરી બીના કહેવી રહી ગઇ છે. આભડીને આવ્યા પછી પહેલીજ વિધિ કિશોરને માથે લાલ રેશમી પાઘડી બંધાવવાની, કપાળે ચાંદલો કરવાની અને જરીક ગોળ ચખાડવાની હતી. જમાડવી તો જોઇએ લાપસી, પરંતુ કિશોરનાં બા અને બાપા બન્ને જણાં, વહાલી વહુની ચિતા હજુ સળગી રહી છે ત્યાં કંસારનું આંધણ ન મૂકાય એવું વિચારીને ગોળથી જ અટક્યાં હતાં.

આ વિધિઓમાંથી નિવૃત્ત થઇને કિશોર રોજના કામકાજ પર ચડી ગયો.હતો. દરેક માણસ સારા અથવા માઠા ચાહે તેવા આખરી પરિણામને માટેજ ઉત્સુક હોય છે. કિશોરના મન પરથી પણ ચંદનની માંદગીની લટકતી પથારી ખસી ગઇ હતી. છેલ્લા આઠદશ દિવસથી તો વહુના ક્ષયનાં જન્તુઓ રખેને દીકરાને ચોંટે એ બ્હીકે કિશોરની બાએ એને ચંદનની પથારી પાસે પણ આવવા નહોતો દીધો. એટલે કિશોરને ખાસ વિયોગ–દુઃખ જન્માવે તેવું રહ્યું નહોતું. મેડી ઉપર વારેવારે સહુને ચડઉતર કરવી ન પડે તે માટે ચંદનની પથારી તો છેલ્લા એક મહિનાથી કિશોર–ચંદનના શયનખંડમાંથી

ખસેડીને ભોંયતળીએ જ લાવવામાં આવી હતી. એમ કરવાનાં બીજા પણ કેટલાંક કારણો હતાં. મોતીશાને અને શેઠાણીને કાને એક ચોંકાવનારી વાત તો એ આવી હતી કે છેલ્લા ચાર મહિનાથી રાતમાં ચંદનનાં ઝાડો–પેશાબનાં પૉટ કિશોર પોતે જ ઉપાડીને, છાનો-માનો, કોઈ સંચળ પણ ન સાંભળે તે રીતે, લપાઈને સંડાસમાં નાખી આવતો. એનું ખરું કારણ એ હતું કે ચંદન હવે સંડાસ સુધી જઈ શકતી નહોતી. માબાપને તો એમ જ લાગેલું કે વહુ એ રીતે દીકરા ઉપર અમલ ચલાવવામાં હદ વટાવી ગયાં હતાં. વસ્તુતઃ ચંદન તો ચાર વિસામા ખાઈને પણ સંડાસમાં જ પહોંચતી અને કિશોરે આ ભંગીકામ કરવાની જીદ કરી ત્યારથી ચંદનને ઝાડોપેશાબ દબાવી રાખવાની ટેવ પડેલી.

આજે પેલો ગોળ ખાધાંને ચોથો દિવસ છે. કિશોરનું મન મોકળું થયું છે. ચંદનનું રોગી જીવન સાંભરે છે, પણ તેથી એને વ્યથા નથી; રાહતની લાગણી છે. બિચારી રીબાતી હતી તે છૂટી એવો અનુકમ્પાનો ભાવ પણ ઉઠે છે. વળી પોતાને એકલાપણું લાગશે, વિરહ સાંભરશે, તે પહેલાં તો નવા લગ્નની દુનિયાનો પ્રારંભ શરુ થઈ જશે એમ પણ એણે માનેલું. પણ હકિકત એથી ઉલટી બની. મોતીશા શેઠ જો ડાહ્યા હોત તો એણે કિશોરને બહારગામ હિસાબકિતાબમાં ને ઉઘરાણીમાં મોકલી દેવો જોઈતો હતો. અથવા કંઈ નહિ તો એને અમદાવાદની

પેઢી પરજ મોકલવો હતો. ત્યાંનો મુનીમ વ્યવહાર-કુશળ હતો. કિશોરને નાટકસીનેમામાં લઇ જાત. પણ ભૂલ એ થઇ કે કિશોરને જીનપ્રેસના કારખાના પર જ રાખ્યો. કારખાનું ગમે તેમ તોયે જીવતાં જીવોનું જગત છે. ત્યાં બેસનાર માલિકની અને ધનપ્રાપ્તિની વચ્ચે સેંકડો હૈયાંના ધબકારા, સંચાઓના થડકાર જેટલા જ જોરદાર ચાલી રહ્યા હોય છે.

કારખાનાના સંચા ચલાવનારાં મજૂરોમાં સ્ત્રીઓ મોટી સંખ્યામાં હતી, કેમકે એને ઓછી રોજી આપવા છતાં કામ દોઢું ઉતરતું. બહાર ઝાડની ડાળે બાળકોનાં ખોયાં લટકાવીને માતાઓ સંચો ચલાવતી. બચ્ચાં રૂવે ત્યારે ઢીબરડીને પાછી ધાવણ પાતી; સાસુવહુઓ ઉઘાડે-છોગ લડીબોલીને પાછી કંઇ ન બન્યું હોય તેવી રીતે કામે લાગતી; સંચો ચલાવતાં બાયડીની આંગળી વઢાય તો દોડીને એનો ધણી સો મજૂરોની વચ્ચે પણ એને ધાસ-લેટમાં બોળેલ પાટો બાંધી દેતો; ને પગે ઘવાયલી સ્ત્રીને નાના બાળકની માફક કેડગે બેસારીને ઘેરે લઇ જતો.

આવું પડદા વિનાનું મજૂરજીવન જોયુ, એ કિશોરને માટે વાઘના બચ્ચાએ લોહીનું ટીપું ચાખ્યા જેવું બન્યું. એનામાં મૂળથી જ મોતીશાના મજબૂત સંસ્કારો ઉઘડ્યા નહોતા. વયમાં એ જુવાન હતો. કોઇ કોઇ વાર મનને નબળું બનાવી મૂકનાર દંપતિ–સાહિત્યની વાર્તાઓ

વાંચવાની તક પણ એને મળી જતી. તેમાં સ્ત્રી ગુજરી ગઇ, ને આંહી આ મજૂરોને દુઃખમાં ખદબદતાં છતાં કુળપ્રતિષ્ઠા જવાના ભય વિના મોકળાણુમાં જીવતાં દીઠાં,

જૂની સ્મૃતિ જાગવામાં કોણ જાણે કુદરતના કયા નિયમો કેમ કામ કરતા હશે તે તો અમે જાણુતા નથી. પણ વિચિત્ર તો બહુ જ લાગે છે, કે એક જુવાન મજૂરણુ ગેલતી ખેલતી સાંજે કિશોરની મોટર કનેથી પસાર થઇ, અને એ સાંજના ભળભાંખરામાં કિશોરે એના મ્હોં પર દૈવ જાણે શી યે પરિચિત રેખા જોઇ લીધી. દૂરદૂરથી હવામાં ગળાતું એ ટીખળી મજૂરણુનું ગીત કાને પડ્યું કે

"બાળીઝાળીને જીવડો ઘેરે આવ્યો રે લોલ,
"હવે માડી ! મંદિરિયે મોકળાણુ જો,
"ભવનો ઓશિયાળો હવે હું રીયો રે લોલ."

કિશોર ઘેર ગયો. દીવો બળતો હતો તે બુઝાવી નાખ્યો. ઓરડાની એક ખીંતી પર ચંદનની ઘણા વખત પહેલાંની ઉતરી ગયેલી સાડીમાંથી ફાડેલો, જોડા લૂછવાનો એક કટકો પવનમાં ઝૂલતો હતો, તે અમસ્થો અમસ્થો પણ આજે એને ચંદનના શરીરના છેદાએલા અંગ જેવો લાગ્યો. તેથી જ બ્હીને બતી બુઝાવી હશે કે કેમ, તે તો એ જાણે. પણ પછી એ બારીમાં મ્હોં રાખીને બેસી રહ્યો. માંદગીની પથારી પહેલાંનો કાળ અતરની આંખો સામે

ઉઘડવો શરુ થયો: કોઇક જાણે એને એક ઝાંખો દીવો લઇને જીવન–ગુફામાં ઉંડે–ઉંડે–ઉંડે દોરી જતું હતું. ગુફાના તળીઆમાંથી કોઇનું ડુસ્કાંભર્યું વચન સંભળાતું હતું કે 'ત્યારે તમે મને શા માટે પરણ્યા ! શા માટે પરણ્યા ! શા માટે પરણ્યા !'

એકેએક દિવસ, એક પછી એક રાત, પ્રત્યેક રાતને કયે કલાકે શું શું બન્યું, તે બધું જ, કોઇ મશાલને અજવાળે ભોંયરામાં દેખાય તેવું બિહામણું દેખાયું. એકવાર તો એને પરસેવો વળી ગયો. એણે જોયું કે ચંદન હિસ્ટીરીઆમાં પડી છે: સામે ઉભી ઉભી મા કહી રહી છે કે "અરઘોઅરઘ ઢોંગ, બાપ !" ને પોતે એક ટાંચણી લઇને ચંદનના પગને તળીએ ઘોંચી એ હિસ્ટીરીઆનું સાચજૂઠ પારખી રહ્યો છે.

'ઓય !' કહી કિશોર ચમકી ગયો. તે વખતે અંધારે અગાસી પર એના બાપ આવીને ઉભા હતા.

'અંધારૂં કેમ છે કિશોર ?' કહી મોતીશાએ નોકરને બોલાવી દીવો પ્રગટાવ્યો. પછી વાત છેડી:

"હવે આપણે જલદી નક્કી કરવું પડશે."

"શાનું ?" એટલું પૂછવાની પણ કિશોરમાં શક્તિ નહોતી. મોતીશાને પણ પ્રશ્નો સાંભળવાની ટેવ નહોતી. એમણે સ્પષ્ટ કર્યું:

"આપણાં ઘરના મોભા મુજબ વહુના બારમા પહેલાં જ બોલ બોલાઇ જવા જોઇએ. એક દિવસ પણ મોડું થશે તો લોકોને વહેમ પડશે કે તારામાં કંઇક કહેવાપણું હશે. ને પછી સહુનાં મન સંકોડાશે. મોડું મોડું આપણે કરશું તો ખરા જ, આભધરતીનાં કડાં એક કરીને પણ કરશું, પણ અત્યારે થાય તે સવા લાખનું લેખાય."

કિશોર નિરુત્તર રહ્યો. બાપે ચલાવ્યું:

"આર દિવસમાં પચીસ ઠેકાણાંના તાર-ટપાલ છે. એમાં આટકોટવાળા ફુલા શેઠ તો વહુને ક્ષય છે એવું સાંભળ્યું ત્યારથી જ આપણી વાટ જોઇને બેઠા છે. પણ મને સામો પૈસાદાર સગો પોસાય નહિ. મોરારજી માસ્તરની દીકરી સહેજ ભીને વાને છે એટલે એ તો હીરના ચીરમાં પાણકોરાના થીગડા જેવું થશે. સુધાકર બારીસ્ટરે આપણા રાજના દિવાનસાહેબ મારફત મારું ગળું ઝાલ્યું છે, પણ એણે કન્યાને વધુ પડતી કેળવણી આપી છે. આપણને પોસાયું ન પોસાયું તો પછી સામો બારીસ્ટર ઠીક નહિ. વળી કન્યા વીસ વરસની થઇ છે, એ કાંઇક કહેવાપણું હોયા વિના તો ન જ બને ના! બધી દૃષ્ટિએ, ખમીસાણા-વાળો પ્રેમજી શેઠ ઠીક લાગે છે. એ આપણી શેહમાં દબાતો રહેશે, ને આપણે ઘેર કન્યા આવ્યા પછી સંગીત, અંગ્રેજી વગેરે તારે જે શીખવવું હોય તે શીખવી શકાશે. બે માસ્તરો રાખીશું."

"બાપુ !" કિશોરના હોઠના ટેભા ત્રુટતા હોય એવો અવાજ થયોઃ "મારે જૂદા થવું છે. જલદી મજીઆરો વહેંચી આપો."

"શું...!!! માકડને મોઢું આવ્યું કે ?" મોતીશા શેઠે આજ જીવનભરમાં પહેલી જ વાર દીકરાની જીભ ઉપડતી દીઠી; "માથું ભમી ગયું છે કે ? મારાં બોંતેર કુળ બોળાવા બેઠાં કે શું ?"

"એક અઠવાડીઆમાં મજીઆરો વ્હેંચી આપો, નહિ તો હું કોર્ટે ચડીશ." એટલું કહીને કિશોર ત્વરાથી નીચે ઉતરી ગયો. ગામ બહાર ચાલ્યો. નદીની ભેખડ પર બેસીને, ત્યાં એટલો બધો પવન ફુંકતો હતો છતાં, કિશોરને એટલો બોઝો પડયો હોય તેમ, એ પોતાના પહેરણની ચાળ વડે છાતી પર પવન ખાવા લાગ્યો.

જીવતી હતી ત્યારે બંધ કરેલા ઓરડામાં પણ જેને બા બાપા સાંભળી જાય એ બ્હીકે ગળું ખોલીને નહોતી બોલાતી, તેને આજ કાળસિંધુને સામે કાંઠે સંભળાય એટલી તીણી ચીસ પાડીને કિશોર પુકારી ઉઠયો કે "ચંદન ! ઓ ચંદન ! મેં તારૂં ખૂન કર્યું છે."

અનંતની બહેન

સવારની ગાડી બરોબર વખતસર આવી હતી. સ્ટેશનેથી અનંત ઘેર આવી પહોંચ્યો ત્યારે શેરીની છેલ્લી સ્ત્રી ઉકરડા ઉપર ઝાડે ફરીને ઉઠતી હતી અને તે પછી ત્યાં શેરીનાં ત્રણથી આઠ વર્ષનાં છોકરાંનું દિશાએ બેસવાનું શરૂ થઈ ચુક્યું હતું. જગદ્-શેરીના આવા રોજીંદા સૂર્યોદયને મનમાં મનમાં વંદન કરીને અનંત પિતાના ઘરને પગથીએ ચડયો.

ઘર બરાબર ઉકરડાની સામેજ હતું. અંદર આંગણાની સાંકડી ભોંય ઉપર ભદ્રા બહેન જ પાણી છાંટીને રંગોળી પૂરી રહી હતી. સામે ઉકરડા પરનુ ગંદું દ્દશ્ય અનંતભાઈને ન દેખાય તે સારૂ ભદ્રાએ તૂર્ત જ મોતીભરેલા મોરલા વાળો પડદો બારણું આડે ટાંગી દીધો. અનંતે પૂછ્યું "કેમ ભદ્રા !"

ભદ્રાએ કોઈ ન સાંભળે તેમ વાક્ય સેરવી દીધું

કે "ભાઇ, વખતસર પહોંચ્યા છો. હું ગુંગળાઇ ગઇ છું, મને છોડાવી જજો હો !"

"કોઇ તારો વાળ વાંકો કરી ન શકે" એટલું કહી અનંતે છાતી કાઢી; ખભા પરથી કેમેરા ઉતાર્યો.

બે મહિના ઉપર અનંત આંહી આવેલો ત્યારે આ જગ્યાએથી ઉકરડો ટાળવા માટે એણે તુલસીનાં કુંડાં મૂકાવી, પાણી છંટકોરી, શેરીનાં લોકોને સ્વીટ્ઝરલાંડની સ્વચ્છ સુંદર પોળોનો સીનેમા બતાવેલો. જગડૂ–શેરીના મૂળ મહાપુરુષ જગડૂશા શેઠનું મોટું ચિત્ર કરાવીને પણ ત્યાં પધરાવેલું. પણ લોકોએ આ બધું એટલીજ આસાનીથી ફેંકી દીધેલું. કેમકે લોકોને તુલસીકુંડાં, સીનેમા અને જગડૂશા.ના ચિત્ર કરતાં મ્યુનીસીપાલીટીનાં જાજરૂની વધુ જરૂર હતી; અને એને માટે જરૂર હતી એક તોપની: મ્યુનીસીપાલીટીને રાજીખુશીથી જગ્યા ખુલ્લી ન કરી આપનારાં શેઠીઆઓની આબે અડકતી અટારીઓ તોપખાના વિના ખસે તેમ નહોતું.

પણ આજે અનંત એક બીજા વધુ ભયાનક બદબો મારી રહેલ ઉકરડાને ચોકખો કરવા આવ્યો હતો. જગડૂ–શેરીની બીચોબીચ ઉંચી ઇમારતોના ભીતરમાં વધુ ભાડાભીડ કરતી ઉભેલી બીજી અદ્રશ્ય હવેલીઓ હતી. એના ઉપર પણ અનંતે આજ લગી ફુલરોપા જ ઢાંકેલા. એ બધા એળે ગએલા. આજ એ અદ્રશ્ય

ઇમારતોને તોપે ઉરાડવા જ અનંત આવ્યો હતો. પોતાના બાપની જ કુલિનતાની હવેલી એને પહેલાંપ્રથમ ભાંગવી હતી.

અનંત ઘરમાં ગયો. બા પથારીવશ હતાં તેને પગે લાગ્યો. જુવાન વિધવા ભત્રીજી--વહુ બાને બદલે દેવની પૂજા કરતી ટોકરી બજાવતી હતી તેના સમાચાર પૂછ્યા. અનંતભાઇનો સ્નેહાર્દ્ર અવાજ સાંભળીને રસોડાના અંધારામાં બેઠેલી એ વિધવા વહુએ ઘીના દીવાની વાટ સંકોરી દીવો સતેજ કર્યો. દીવાના તેજમાં, પૂજા માટે પહેરેલી આછી કામળી સોંસરવું એનું તાજુ મુંડાવેલ માથું અનંતની આંખોમાં તરવરી ઉઠ્યું. અનંત પહેલે માળ ચડ્યો, ત્યાં પોતાની ગાંડી થઇ ગએલી ભાણેજ ઓરડામાં પૂરાએલી ફાવે તેમ ગાતી હતી. ઉપલે માળે પિતાજી શ્રીશંકરાચાર્યની મોટી છબીને ચરણસ્પર્શ કરી રહ્યા હતા. મ્હોં પરની કરડાકી છુપાવ્યા વિના અનંતે પણ પિતાનો ચરણસ્પર્શ લીધો. રજવાડાંના નોકરોની માફક અનંતની કેડ્યના મંકોડા જ, માતાપિતાની સન્મુખ આવતાંની વારે આપોઆપ વળી જવા ટેવાઇ ગએલા હતા. અનંત એવા વંદનમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર કલ્પતો. સાદું 'જે જે' એને બાંડું, તોછડું ને કલાવિહોણું લાગતું.

"આવ્યો ભાઇ!" બાપુએ અનંતના શિર પર હાથ મુકી કરચલીઆળા સુકા મ્હોંએ કહ્યું: "તારો ભડકે

બળતો કાગળ મળ્યો હતો. ચાલો આપણે વાતો કરી લઇએ.” બન્ને બેઠા.

“મારા કાગળમાં તમે ભડકા ભાળ્યા, પણ તમારી આ ત્રીજા માળની શીતળ મેડીને તળીએ તો તપાસો! ખરી ઝાળો ત્યાં બળે છે. તમે આંહી જ્વાળામુખી ઉપર જ બેઠા છો.”

અનંતે આરંભ જ આવો ભપકાબંધ કરી દીધો, કેમકે એને ડર હતો, કે કદાચ જરીક વાર થતાં બાપુની સમક્ષ પીગળી જવાશે અને માંડમાંડ મ્હોંયે કરેલાં વાક્યો ભૂલી જવાશે.

“તારી સાક્ષરી ને કવિત્વમય ભાષામાં મારા જેવા પેન્શન ખાનાર વસુલાતી અમલદારને શું સમજાશે ભાઇ! સીધું કહે, ભદ્રાને છ મહિનાને માટે ખૂણો પાળવા મોકલવી છે કે નહિ?”

“શા માટે? પાંચ વર્ષથી જેણે ભદ્રાને કાઢી મૂકી, વગોવી, મારી નાખવાની કોશિશો કરી, એ ધણીનું ચુડાકર્મ કરવા? એના ખાતર માથું મુંડાવવા? ભદ્રાને હવે આજ નવેસર વિધવા બનવાનું શું હતુ! પરણી તે પછી પાંચ મહિનાથી જ એ તો રંડાપો જ વેઠી રહી છે. ચોટલે ઢસરડીને કાઢી'તી, યાદ નથી?”

"ભાઇ!" બાપુએ દીન સ્વરે કહ્યું : "હું ને તારી બા હવે કાંઠે બેઠાં છીએ. આ ઉમરે હવે ન્યાતનો ને સમાજનો તિરસ્કાર અમારાથી નહિ સહેવાય. છેલ્લી વારનું પતાવી દઇએ. પછી ભદ્રાને તું તેડી જા. તેં એને જે રંડાપો આજ સુધી પળાવ્યો છે તેને હવે પૂરેપૂરો ઉજાળી લેવા દે."

"હા, ભદ્રાના રંડાપાની આસપાસ મેં ખૂબ ભાવનાઓ ગુંથ્યા કરી હતી, તે જ ભૂલ થઇ છે. મને લાગે છે કે કવિતાથી, ચિત્રોથી, ધૂપથી ને ફુલોથી મેં એનના જીવતા મોતને શણગાર્યું છે. મારે એ છોકરીને........"

"અનંત જોતો હતો કે બાપુના દિલના ટુકડા થઇ રહ્યા છે. એની જીભ થોથરાતી હતી. પણ એને તો મનમાં ગોઠવી રહેલાં વાક્યો હીંમત રાખીને એકઝપાટે બોલી જવાં હતાં. એટલે આગળ ચલાવ્યું: "ગીધડાં ને સમડીઓ હંમેશાં મુર્દાને ચુંથે છે. જીવતાંને ચૂંથનારાં માત્ર મનુષ્યો જ છે. ભદ્રાને એ પાપીએ શરીરની કઇ કઇ જગ્યાઓ ઉપર ધગધગતા ડામ ચાંપીને હંમેશાંની જીવતું મુર્દું બનાવી છે એ તમે ય જાણો છો. જ્ઞાતિ યે જાણે છે. એની કલ્પનામાત્રથી જ મારી બાના કેશ એક જ રાતમાં ધોળા બની ગયા હતા. એના મૃત્યુ પર આજ કઇ સગાઇએ ભદ્રા કેશ ઉતારે ને ચૂડીઓ ભાંગે? એ રાણીગામમાં પગ જ શા રીતે દેશે! તમે માવતર ઉઠીને આજ ભદ્રાને જીવતી ચિતામાં કાં મોકલો છો? એ કરતાં ક્લૉરોફૉર્મ સુંઘાડી દો ને!"

બાપુ હસતા હતા. બાપુના ઉંડે ગયેલા ડોળાના ખાડામાંથી એ હાસ્ય, રાફડાના ભોણમાંથી કોઇ સાપ જીભના લબરકા કરી રહ્યો હોય તેવું દેખાતું હતું.

"બીજુ કાંઇ કહેવું છે ભાઇ!" બાપુએ ભયંકર ખામોશથી પૂછયું.

"કશું નહિ; ભદ્રાને તમે ત્યાં ઘસડશો તો એના માથાનો ચોટલો કપાય તે પહેલાં હું મારૂં માથું કપાવીશ–"

સૂરતની કોલેજનો પ્રોફેસર અનંત હજુ ગઇ કાલે જ ઇબ્સનનાં નાટક પર વિદ્યાર્થીઓને ભાષણ આપીને ગાડીમાં બેઠેલો હતો અને પોતાની જ સામે કોલેજને દરવાજે સૂઇ રહેલી પીકેટર સ્ત્રીઓનો જુસ્સો જોઇને આવતો હતો. એને જ્યારે મધુમતી નામની પીકેટર કન્યાએ 'હિચકારો' કરી શરમાવ્યો હતો ત્યારે પોતે પોતાના અંતરાત્માની પ્રમાણિક માન્યતાનો આધાર લીધેલો કે "રાજકારણ મારૂં ક્ષેત્ર નથી. હું તો લડીશ સમાજની બદીઓ સામે." આજ પોતે એ યુદ્ધ લડી રહ્યો હતો. અને સૂરત કોલેજને ફાટકે સૂતેલી મધુમતીને જાણે પોતે આંહી બેઠો પડકારતો હતો કે "આમ જો! શું હું લડવાથી ડરતો હતો! નહિ નહિ: સ્વે સ્વે કર્મે..."

આ વખતે જ દાદર ઉપર કોઇ ધીમે ધીમે હાંફતું હાંફતું ચડી રહ્યું હતું. એ અનંતનાં બા હતાં. આજારીની પથારીમાંથી ઉઠી મહાકષ્ટે બા ઉપર આવતાં હતાં.

ભદ્રાના ખભાં પર એણે ટેકો લીધો હતો. ઉપર આવીને બા કઠણ બની બેઠાં. અનંતની સામે આંખો માંડી કહ્યું:

"ભદ્રાની વાતનાં ચુંથણાં ચુંથો છો ને ભાઇ!"

અનંતે બ્હેનની સામે મીટ માંડી. નાની શી સુંદર નદીનાં ક્ષીણ પ્રવાહ જેવો એનો દુર્બળ દેહ જાણે કે વહેતો હતો. નદીનાં પાણીની માફક, એ શરીરનાં લોહીમાંસ પણ અદીઠ આગમાં સળગી વરાળ થઇ ઉડી રહેલ હતાં. કાળી મોટી આંખોની આસપાસ દાઝયો પડી ગઇ હતી. પણ અનંતની નજર તો બ્હેનના કેશની, બન્ને ગાલો પર ઝૂલતી કાળીભમ્મર લટો ઉપર હતી. ભાઇ નાનો હતો ત્યારે એ અંબોડામાં કરેણનાં ફુલ ભરતો, ને એ લટોમાં મ્હોં છુપાવી ચંદ્ર–વાદળીની રમત રમતો. અત્યારે ભાઇનો દેહ બ્હેનને ભેટી ન શકે. પણ અંદરનો પ્રાણ આંખો વાટે એ લટો પર ચડી, વડલાની ડાળે વાંદરૂં રમે તેમ ઓળકોળાંબડે રમવા લાગ્યો. ત્યાં તો બાએ ફરીવાર પોરો ખાઇને અનંતને સંબોધી શરૂ કર્યું:

"ભાઇ! ચીંથરાં શીદને ફાડછ? આ શેરી ને આ નાત અમારી દુનિયાના છેડા ઠર્યા. હવે આ આંખો આઘેરૂં નહિ જોઇ શકે. અમારી બુદ્ધિને તાળાં દીધેલ સમજ. અમને પેટનાં બાળ ભક્ષનારાં સમજ. બેનને આ ખોળામાં ધવરાવી છે. દૂધ પીતી કરી હોત તો દુઃખ નો'તું. પણ જીવતી રહી છે. એટલે એનો ચૂડો ને ચોટલો ઉતાર્યા વિના અમારે તો છૂટકો નથી."

"નીકર ?" અનંતે બા સામે જોયા વગર પૂછ્યું.

"નીકર ? હું ને તારો બાપ અફીણ ઘોળશું. તમે સુખી થાજો. ભાઇ ! આજ લગી તમે 'માતૃ દેવો ભવ'ના ને 'પિતૃ દેવો ભવ'ના જાપ જપ્યા. તમે આ માના ખોળા ખૂંદ્યા. આજ અમારૂં મોત બગાડવા ઉભા થયા છો ખરૂં ?"

એ જ વેળા બીજે માળેથી કોઇ ગાતું હતું કે,

"કરતા હોય સો કીજિયેં
"અવર ન કીજે કગ્ગ !
"માથું રહી જાય શેવાળમાં
ને ઉંચા રહી જાય પગ."

અનંતના વ્યવહારડાહ્યા મોટાભાઇનો એ અવાજ હતો. બહુ વખતસર એ દોહરાના સૂર નીકળતા હતા. 'માતૃદેવો ભવ ! પિતૃદેવો ભવ !' ના જૂના સંસ્કાર અનંતના આત્માની અંદર ગુંજવા લાગ્યા. અનંત બીજું જેટલું વ્યાખ્યાન ગોખીને લાવ્યો હતો તે ભૂલી જવા લાગ્યો. બા બોલ્યાં :

"છેવટે તારે કરવું તો છે બેનનું ઘરઘરણું ને ! બહુ સારૂં; ખુશીથી; અમારાં પંડ્ય પડયા પછી મનધાર્યું કરજો. પણ અમે બેઠાં તો ધરમને નહિ જાવા દઇએ ભાઇ !"

બાપુ વચ્ચે આવ્યા: "તમે એમ ગરમ શીદ બનો છો! હું ભાઈને સમજાવું: જો ભાઈ! તારું શું ચાલ-વાનું? આ ભદ્રા તો ગરીબ ગાય છે. આપણા ન્યાત-પટેલો એના ભવાડા કરશે, એની બદબોઈ કરી એને જીવતી મારી નાખશે, તે કરતાં અમારો માર્ગ શું ભુંડો છે? તું સાથે આવીશ તો તારી શેહમાં દબાઈને એનાં સાસરીઆં એને પીડતાં અટકશે. સહુની આબરૂ રહેશે. પછી તું ને તારી બેન મનનું ધાર્યું બધું યે કરી શકશો."

અનંતનો દારૂગોળો ખલાસ થઈ ગયો. જે માતાને ખોળે બેસી એણે ધાવણ ધાવેલું, વાર્તાઓ સાંભળેલી, ધગધગતા તાવથી તપતું શરીર ઢાળેલું, તે માની છેલ્લી–છેલ્લામાં છેલ્લી માગણી અનંતને મન પરમ પવિત્ર બની ગઈ. ભદ્રાનો ભોગ અપાઈ ગયા પછી પોતે એક મહાન ક્રાંતિકાર બની શકશે એ એનું આશ્વાસન હતું.

"ત્યારે જો બેટા!" બાપુએ આખો કાર્યક્રમ રજુ કર્યો; "બેનનું ચુડીકર્મ તો આંહી આપણને મરણના ખબર મળે કે તરતજ કરી લેવું જોઈએ. પણ ભદ્રા તો હઠે ભરાએલી, તારા આવ્યા વગર એ માનવાની જ નહોતી, એટલે હવે અત્યારેજ કરી નાખીએ. એક ચુડલી ભાંગવામાં શી વાર છે!"

અનંતની કલ્પનામાં ભદ્રાનાં કાંડાંનાં કંકણ કડડ! કડડ! કડડ! બોલતાં સંભળાયાં. એ કડકડાટમાં અનંતને

સ્વરો ગુંજતા સાંભળ્યા કે "માતૃ દેવો ભવ! પિતૃ દેવો ભવ!" પિતાએ આગળ ચલાવ્યું:

"પછી આજ રાતે ગાડીએ બેસીએ. વચ્ચે લીંબડી, વઢવાણ, લખતર ને વીરમગામથી આપણા ધનશંકર, નરહરિ, હરિહર, વગેરે કાણીઆઓ એની વહુઓ સાથે ભેળા થશે. સવારે નાની ગાડી બદલશું. સમાણા સ્ટેશને ઉતરી ગાડું કરી લેશું. તું ને હું આગળ જઈને ત્રિપુરાશંકરની મારામારી કરી લેશું. કેમકે ગામમાં એણે ગુંડાઓ તૈયાર રાખીને ભદ્રાની ઉપર વેર વાળવાની પેરવી કરી છે. કોઈ રીતે હાથેપગે લાગી, બારમા સુધી રોકાઈ, એનના માથાનું ક્ષૌરકર્મ થઈ જાય એટલે આપણે ચાલ્યા આવશું. એન પાંચેક મહિનાનો ખુણો પાળી લેશે, એટલે તેડી લાવશું. પછી તું ઠીક પડે તેમ કરવા મુખત્યાર છે ભાઈ!"

સહુને આ વિગતો વ્યાજબી લાગી. અનંત નિરાંતે નહાયો, ત્યાં નીચે બાએ શેરીની બાઈઓને એકઠી કરીને ભદ્રાનો ચૂડો ભાંગવાની પહેલી ક્રિયા પતાવી પણ લીધી. સગાવહાલાં ને જ્ઞાતિજનો આ સમાચારથી રોષ ઓછો કરી શક્યાં. અનંતના સ્નેહીઓએ પણ એનામાં આ ઓચીંતી ખીલી નીકળેલી સમાધાનવૃત્તિ વખાણી.

* * *

[૨]

સાંજે સંજવારી કાઢવાને બહાને ભદ્રા અગાસી પર ચડી છે. સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણો પ્રતાપગઢની દરિયા-ખાડીમાં ખુતતાં ખૂતતાં ચાલ્યાં જાય છે. તે રીતે ભદ્રાના છેલ્લા મનોભાવો પણ જીવતરની ખાડીનાં કૈં કૈં કીચડમાં ભમે છે. આજથી આઠ જ મહિના પહેલાં ત્રવાડી ફળીઆની રંડવાળ છોકરી રેવા એક બંગડી વેચનાર જુવાન મુસલમાન જોડે ભાગી ગઇ છે ને સાંભળવા પ્રમાણે લખનાના મહબૂબમહોલ્લામાં ગુલ-બીબીને નામે લીલાલહેર કરે છે : બીજી એક પતિની તજી દીધેલી પચાસ વર્ષની બ્રાહ્મણ કાશી ગાંડી થઇને તળાવને કાંઠે ફરતી ફરતી એ તજનાર ધણીનાં ગાણાં ગાય છે : ત્રીજી સુનંદા : બાળ રંડવાળ્ય : એનો સુધરેલો મામો સાસરીયાંને ઘેરે જઇ, ભાણીનું માથું મુંડતા હતા તેમાંથી જોરાવરીએ ઉપાડી લાવ્યો, જલંધરમાં ભણાવી ગણાવી હુશીઆર કરાવી દીધી : એણે હમણાં જ દાકતર ઇંદ્રજીત ત્રવાડીના દીકરા બળવંતને મોહિની છાંટી, બળ-વંતનું ઘર ભંગાવી, બળવંતની જુવાન રૂપાળી બાયડીને બોર બોર આંસુડાં પડતી દીકરા સોતી ઘરબહાર કઢાવી છે ને પોતે પ્રેમલગ્ન કરી બેઠી છે : આ બધા બનાવોએ ભદ્રાના અંતરમાં કંઇ પ્રશ્નો ઉઠાડયા. હું ક્યાં જઇ રહી છું ! મારા કપાળે શું માંડયું છે ! મારૂં કોણ ! હું ગાંડી થઇ જઇશ તો !

પાણીમાંથી નીકળવા ફાંફાં મારતું ઢોર જેમ ભેખડ ઉપર પગ ઠેરવવા મથે, તેમ ભદ્રાનું મન એના વિચારો ઠેરવતું હતું. રાતના દસે ઉપડતી ગાડીમાં તો પોતાના માથાની વેણી અને કાંડાની ચુડીના કટકા લઇ સ્વર્ગે સંચરેલા સ્વામીનાથને અર્પણ કરવા જવાનું છે. અંધારું થયું એટલે એની યાદદાસ્ત ટૂકડા ટૂકડા ક્યા ક્યા ને કેટલા કેટલા ઉંડા કુવાઓ છે તેની ગોત કરવા લાગી. પછી એણે અગાશીની પાળ પરથી નીચે બજારમાં નજર કરી. આંખે તમ્મર આવ્યાં. મન બોલ્યુ : "આ જ ઠીક નથી ?"

એ વખતે થોડે દૂર નહેરૂ–ચોકમાંથી કાંઇક અવાજો આવ્યા : 'ઝંડા ઉંચા રહે હમારા'નું જોશીલું ગીત : ફટકા અને લાઠીઓની ફડાફડી : ઘોડેસ્વારોની ને તોપખાનાની દોડાદોડ : કાંઇક તુમુલ કાંડ જામ્યો છે, જગદૂશેરીના શ્રીમંતો દુકાનો વધાવી લઇ મકાનોમાં પેસી રહેલ છે. એક આગેવાન પોળવાસી ગભરાટભર્યો શેરીમાં ઘેર ઘેર જઇને કહી રહેલ છે કે "મામલો વિફર્યો છે ભાઇઓ ! નવરોજીના પીઠા પાસે બાઇઓના ચોટલા ઝાલીને સોલ્જરો ભોંય ઉપર ખેંચે છે, ચત્તીપાટ પછાડી પછાડી બંદૂકને કુંદેકુંદે ગુંદે છે, ને કહે છે કે ગયે વખતે તો જેલમાં બાયડીઓની બંગડીઓ જ ભાંગતા, પણ આ વખતે તો ચોટલાય મુંડવાના છે. જોજો ભાઇઓ ચેતજો ! જહાનમમાં જાય એ સ્વરાજ ને એ ગાં......"

ટપોટપ જગડૂ–શેરીનાં ઘરો બંધ થયાં. પાડોશીઓ આ તોફાન જોવા માટે ભદ્રાના ઘરની અગાશીએ ચડયાં ને એ ભીડાભીડમાં ભદ્રા બહારના દાદરેથી નીચે ઉતરી ગઇ. બહાર નીકળી મકાનને ખુણે અંધારામાં એકજ પલ ઉભી રહી.

કોઇ કોઇ વાર એક યુગ કરતાં એક પલની શક્તિ વધારે હોય છે. એક પળ એટલે કાળની બંદૂકમાં ઠાંસોઠાંસીને ધરેલી દારૂગોળી.

વંટોળીઆની ગતિથી ભદ્રા નેહરૂ–ચોક તરફ ચાલી ગઇ. એના અંગમાં ને અંતરનાં કોઇક અજાણ્યું બલ ફાટ ફાટ થતું હતું. પહોંચી ગઇ અને લાકડીઓની ફડાફડીમાં કોણ જાણે ક્યાં ગેબ થઇ.

એકજ કલાકમાં પાછી શાંતિ છવાઇ. જગડૂ–શેરીના લાખપતિ શેઠીઆઓ ઘરની બહાર નીકળીને ખોંખારો ખાઇ વાતો કરવા લાગ્યા કે "આપણી શેરી તો પટારા જેવી છે, પટારા જેવી. આપણું જૂથ કેવું ઝબ્બર અને એકસોયું ! આંહી કોઇ ગાંધીનું માણસ પણ ન ઢૂંકે, ન કોઇ મસલમાન ફરકે, કે ન કોઇ પોલીસ આપણું નામ લ્યે. આપણે ભલા ને આપણો ધરમ ભલો ! આપણી બાયડીઉંને ભોળવીને આ ધતીંગમાં ભેળવવા કયો બચ્ચો આંહી ફાવવાનો હતો !" વગેરે વગેરે ચર્ચા કરતા લોકો હાથમાં ઝાલેલા ડંગોરા પછાડી પછાડી

ભસતાં કૂતરાને ચુપ કરતા હતા. ફરીવાર પાછી એ ઉકરડા ઉપર શૌચ કરતી સ્ત્રીઓની પંગત શરૂ થઇ ગઇ હતી અને ઉપલે માળે ઉભેલો અનંત બબડતો હતો કે "આંહી તોપ માંડવી જોઇએ, તોપ!"

તે વેળા ઘોડાગાડીવાળો હાજર થયો. અનંત અને બાપુ નીચે ઉતર્યા, બાપુએ બાને કહ્યું: "હવે ચાલો. બેન તૈયાર છે ને?"

"બેન તો ઉપર હતી ને?"

"ના, ક્યારે? જૂઓ તો?"

સાદ પડ્યા. સહુ દોડીને ત્રણે માળ ફરી વળ્યાં મોટાભાઇએ તો મેડાનું કાતરિયું પણ તપાસ્યું.

બેન ક્યાં?

એ આખી રાત અનંતે અને બાપુએ આસપાસના છ સાત કુવાઓ ઉપર પેટ્રોમેક્સ બત્તીઓ બાળી અંદર મીંદડીઓ નંખાવી પાણી ડોળી જોયાં. શ્રીમાળીની ન્યાતમાં ઘેર ઘેર વાતો ચાલી કે "રાંડ ભાગી ગઇ! ઠીક થયું! બહુ ઉફાંદ કાંઇ સારી છે બાપુ!"

*　　*　　*

[૩]

સવારના અગીઆર બજે જેલ પર મુલાકાતો શરૂ થઇ હતી. ઓરતોની ખુરાકમાં મુકાદમની બૂમ પડી કે "બાઇ ભદ્રાની મુલાકાત !" એક ઘડી દળાતી હતી તે અટકી ગઇ. કપાળ અને હાથ ઉપર પાટા વીંટાળેલી ભદ્રાને ધક્કા મારતી ઓરત મુકાદમ મરિયમ જેલને દરવાજે લઇ આવી. બાપુ અને ભાઇ ભદ્રાની મુલાકાતે આવ્યા છે.

"જેલર સાહેબ ! ભદ્રાએ પૂરા તોરથી, વિજયના આનંદે ફુલી ઉઠતા કંઠનો અવાજ કાઢ્યો; "હું એક મહેરબાની માગું છું. આ એક પડીકું મારા સગાંને સુપ્રત કરવાની રજા આપો. બદલામાં હું બે મણ વધુ જુવાર પીસી દઇશ."

"ઇમે ક્યા છે ? ખોલો !" ગોરા જેલરે હોકલીના ગોટેગોટ ધુમાડા કાઢતાંકાઢતાં એની હિન્દી-ગુજરાતીમાં કહ્યું.

પડીકું ખોલાયું. એક વાંભ જેટલો લાંબો, ઘનશ્યામરંગી સુંવાળો ચોટલો હતો.

"બાપુ ! ભાઇ ! લ્યો, આજે રાતે જ ગાડીએ ચડજો ને આ મારા સૌભાગ્યના શણગાર જ્યાં મૂકવા હોય ત્યાં મૂકી આવજો."

અનંત એ ચોકડીવાળી સાડીમાં ઢંકાએલું ભદ્રાનું મુંડેલું માથું નિહાળે છે. એના વાનર-હૃદયને ઓળ-કોળાંબડે રમવાના બાળ-દિનો યાદ આવી ગયા. લટો વિનાની બ્હેન એનાથી જોઇ જતી નથી.

પણ આ એકજ રાતમાં ભદ્રાની આંખો ફરતી કાળી દાઝયો ક્યાં ઉડી ગઇ! એના ડોળામાં આ દીપ્તિ કયાંથી? એના જખ્મી હાથો કયા જોમે છલકાય છે! ભાઇબાપની પાસે ઉંચી નજર પણ ન કરનાર આ કંગાલ બ્રાહ્મણ-કન્યા આજે પહાડ જેવડા કદાવર અને ગોધા જેવા કરડા જેલર સાથે તડાકા ક્યાંથી કરે છે?

"લ્યો બાપુ! ભાઇ! હું રજા લઉં છું. તમને સહુને હવે સંતોષ થવોજ જોઇએ. તફાવત હોય તો તે એટલોજ, કે આ દેહ અને આ ચોટલો મેં બીજા કોઇને દેવા કરતાં આ જન્મભુમિને દીધાં, કે જે કાંઇ નહિ તો એની સાડા ત્રણ હાથ જમીન તો મારી છેલ્લી ચિતા સળગાવવાને માટે આપશે!"

બાપુએ નીચું જોયું.

"—ને બાપુ! આંહી જાતિ નથી, સધવા વિધવા કે તજાએલીના ભેદ નથી. કંકુ નથી, ચૂડી નથી, ચોટલા નથી. બાપુ! હું વેડવી વાઘરણોની સાથે આંહી રહું છું ને ખાઉં છું પીઉં છું હો! આંહી તો લીલા લહેર છે."

મરિયમ મુકાદમના ધક્કા ખાતી એ જુવાન બ્રાહ્મણી કોઇ મસ્ત આનંદે મલકતી અદૃશ્ય થઇ. જીવતરમાં કાંઇક કરી નાખ્યાનો—સમુદ્રની બહોળી છોળોમાં નહાયાનો એ આનંદ હતો.

હાય ! પટારા જેવી જગડૂ-શેરી, તીજોરી જેવી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિ, અને પ્રતાપગઢના માજી વસૂલાતી અધિકારીનું આદ્ય ખોરડું, એ ત્રણેમાં એકાએક આ ગાબડું પાડનારી તોપ ક્યાંથી મંડાઇ ગઇ ! એ વિચાર કરતો પ્રોફેસર અનંત પાછો સૂરત જઇ કોલેજીઅનોની સામે 'ઇબ્સન' ઉપર ભાષણ દેવા લાગ્યો.

રોજ દરવાજે દાખલ થતાંની વારે જ એને કોઇ કહેતું હતું કે "હિચકારો !"

એ તો પેલી વંઠેલી પીંઢટર મધુમતી !

સદાશિવ ટપાલી

"થાવા જ દઉં નહિ ને! પાટે ચડવા જ દઉં નહિ ને! ભલે ને દીકરો ફાવે તેટલા દાવ ફેંકી લ્યે!"

આટલું બોલીને ભવાનીશંકર કાકાએ પોતાની ડાબી હથેળીમાં ચૂને ગિલાવેલી તમાકુ ઉપર એક બે ને ત્રણ થાપટ મારી લીધી; તાળોટાના રણકારા સારા બોલ્યા.

"જોયું! મારી તાળી પણ સાક્ષી પૂરે છે!" એટલું કહી, નીચલો હોઠ જમણા હાથથી લાંબો કરી તેના પોલાણમાં તમાકુનો ફાકડો પૂરી દીધો. અમરસંગની કટારી જેવી એની કતરાતી નજર તે વખતે ટપાલ નાખીને ચાલ્યા જતા સદાશિવ ટપાલીની લોહીછલકતી પીઠ પાછળ દોડી જતી હતી. અત્યારે જો કલિયુગ ન હોત તો ભવાનીશંકર કાકાની એ દૃષ્ટિ તીણું ત્રિશૂળ બની જાત અને સદાશિવના ભરાવદાર બરડામાંથી આરપાર નીકળત. જમના શુક્લાણીના એ મજૂરી કરનાર અભણ દીકરાનો બરડો એટલો બધો આકર્ષક હતો.

લોટ માગવાનો વ્યવસાય મોળો પડ્યો હતો. મોરૂકા વખતની કણબણો ખોબા ભરીને લોટ દેતી તે હવે રાંધણીયાંમાંથી જ 'હાથ એઠા છે મા'રાજ!' કહીને શુક્લોને વિદાય દેતી. મ્નતમહેનતના ધંધામાં હીણપ લાગતી. એટલે ભવાનીશંકર કાકાની ડેલીએ શુકલ ન્યાતના નવરા બ્રહ્મપુત્રોનો અખાડો ભરચક રહેતો. એ મંડળમાં અત્યારે સદાશિવ ટપાલીની ચર્ચા મંડાઇ :

"ભવાની કાકા! ઘર બંધાવા દ્યોને બાપડાનું? બિલાડાની જેમ 'વહુ! વહુ!' કરી રહેલ છે."

"એમ કાંઇ ઘર બંધાશે? મોટો ભાઇ કુંવારો મુવો તેનાં લીલા પરણાવ્યાં નથી, બાપનું કારજ કર્યું નથી, અરે પોતે ય જનોઇના ત્રાગડા વાઘરીની જેમ પેરી લીધા છે. આટલી પેઢીથી ન્યાતનાં ભોજન ઊભે ગળે ખાધાં છે, અને હવે ખવરાવવામાં ઝાટકા શેના વાગે છે!"

"બાપના વખતનું કંઇ ઘરમાં ખરૂં કે નહિ, ભવાની કાકા?"

"ખોરડું છે ને? શીદ નથી વેચતો?"

"પણ પછી એને રે'વું ક્યાં?"

"એને શું છે? વાંઢો છે. આપણી ઓસરીને ખુણે ભલેને રોજનાં બે દડબાં ટીપી લ્યે, કોણ ના પાડે છે?"

"પણ અત્યારે કોણું એ ખોરડાનાં નાણાં દેતું'તું?"

"ન્યાતનું મ્હોં મીઠું થતું હોય, ન્યાતનો ધારો સચવાતો હોય ને એનું પણ સારૂં થતું હોય, તો હું રાખી લઉં."

"હા! ભવાની કાકાને હવે વધુ ખોરડાની જરૂર પણ પડશે. દીકરા મોટાઃ જુવાન દીકરી ઘરમાંઃ પોતાનું ત્રીજી વારનું પરણેતરઃ વસ્તાર તો વધે જ ના!"

"ભવાની કાકાને સળંગ ઓસરીએ એના બે શીરાબંધ ઓરડા ઉતરે હો!"

"મારે તો ઠીક, સાંકડયેમોકડયે ચલાવી લેવાય; પણ આ તો ન્યાતનુ ભૂષણ નથી રે'તું. ન્યાતનો ધારો તૂટે છે. શુકલ બામણનાં અસો કુટુંબોનાં મોઢામાંથી મીઠો કોળીઓ જાય છે."

એ વખતે જ ભવાનીશંકર કાકાની પંદર વર્ષની કિશોર દીકરી મંગળા પાણીનું બેડું ભરીને ડેલીમાં થઇ ઓરડે ચાલી ગઇ. મંગળાની હેલ્ય ઉપર કાગડો બેસે એ રીતે ઉડીકુડીને બ્રાહ્મણોના હૈયાં એ રૂપ ઉપર રમવા માંડયાં. કોઇ ટીખળીએ કહ્યું: "કાકા! સદાશિવને જમાઇ જ ન કરી લેવાય?"

'નરહરિશંકર !" કાકા કોચવાઈ ગયા; 'કાગડાને મોતીના ચારા નીરનાર હું ગમાર નથી. હું અંબાજીનો ઉપાસક દ્વિજપુત્ર છું-દ્વિજોનો પણ શુકલ છું. એથી તો દીકરીને દૂધપીતી કરીશ, પણ કંઠકાણે કેમ નાખીશ ?"

જ્ઞાતિનાં ગૌરવ જ્યારે આ પ્રમાણે ચર્ચાઈ રહ્યાં હતાં, ત્યારે સદાશિવ ટપાલીના પૈસાદાર લઠ્ઠ પગ ગામને બીજે છેડે સોંસરા નીકળી ચૂક્યા હતા. 'દાક્તર સાહે...બ' 'ફોજદાર સાહે...બ' 'હીરાચંદ પાનાચંદ' 'સપાઈ દાદુ અભરામ' 'પગી ઝીણીયા કાળા' અને 'મેતર માલીયા ખસ્તા' એવા સિંહનાદે એક પછી એક શેરીને અને ફળીને ચમકાવતો, ઘરેઘર કાગળો ફેંકતો સદાશિવ સડેડાટ કોઈની સાથે વાતો કરવા થોભ્યા વિના કે ગતિમાં ફેર પાડયા વિના ગાંડાની માફક ચાલતો હતો. આડું અવળું જોવાની એને ટેવ નહોતી. એક તો જાતનો શુકલ ને પાછો અભણ, એટલે તોછડો તો ખરો. ખુદ નગરશેઠ પૂછે કે 'મારો કાગળ છે !' તો જવાબમાં 'ના જી !' ને બદલે એકલી 'ના' જ કહે-વાની સદાશિવિયાની તોછડાઈને કારણે નગરશેઠે પોસ્ટ ખાતાને ફરીયાદ કરી હતી. નોટ-પેઈડ થએલું પરબીડિયું છાનું વંચાવીને પાછું લઈ જવાની એણે ના પાડેલી તેથી મ્યુનીસીપાલિટીના નવા કાઉન્સીલર જમીયતરામભાઈનો એ ગમારે ખોફ વહોરેલો. પરિણામે એના બોરડાને એક બારી મૂકવાની પરવાનગી જોઈતી હતી તે નહોતી મળી.

પણ સદાશિવ ટપાલીનો, કોળીવાડાને, કુંભારવાડાને તેમજ ઢેઢવાડાને ભારી સંતોષ હતો. ઘરધણી ઘેર ન હોય તો એનો કાગળ પોતે પૂરી કાળજીથી ઘરના બારણાની તરડમાંથી સેરવી આવતો. ઢેઢવાડાના કાગળો એ ઠેઠ રામદે પીરના ઘોડાની દેરી સુધી જઇને આપી આવતો. માલીયા ઝાંપડાનું રજીસ્ટર આવેલું તેની પહોંચ પોતે છાંટ લીધા વગરજ લઇ લીધેલી. અને ગલાલ ડોશી કહેતાં કે 'મારા દીકરાનું મનીઆડર આવેલું તે દિ' હું ખેતરે ગઇતી, તે શદાશિવ બાપડો દિ' આથમતા સુધીમાં ત્રણ આંટા ખાઇને પણ તે દિ ને તે દિ પૈસા પોગાડ્યે રીયો'તો. તે દિ જો મને નાણાં ન મળ્યાં હોત ને, તો તળશી શેઠ ઉધાર માંડીને બાજરો આપવાનો નો'તો!"

—ને સાચેજ શું સદાશિવ રૂપાળો હતો? હા. એની સચોટ સાક્ષી જોતી હોય તો પૂછો ભવાનીશંકર પંડ્યાની જુવાન દીકરી મંગળાને. પણ ના ના, મંગળાને એમાં શું પૂછવું છે? બ્રાહ્મણ માબાપનું કિશોર બાળ પૂછ્યે જવાબ પણ શો આપવાનું હતું? પોસ્ટઓફીસ સામેની ટાંકીએ મંગળા પાણી ભરવા જતી ત્યારે સદાશિવ એને બેડું ચડાવવા આવતો ખરો, પણ એ કદિ હસ્યો ય નહોતો. મંગળાની સામે ટીકતોય નહોતો. બની શકે તેટલો છેટો રહીને બેડું ચડાવતો. ગામની મેમણીઆણીઓ આડાં બેડાં નાખીને જોરાવરીથી મંગળા-

નો વારો ટાળતી, ત્યારે સદાશિવ ખડે પગે ઉભો રહીને મંગળાને રક્ષણ દેતો. પણ એ કાંઇ પ્રેમ કહેવાય? પ્રેમ શું એવો મૂઢ હોય? પ્રેમની તો કંઇક અદ્‌ભૂતતા હોવી જોઇએ ને?

મંગળા તો ગામની કન્યાશાળામાં પાંચ ગુજરાતી ભણી હતી. દાક્તરે દીકરીઓને અંગ્રેજી શીખવવા ઘેરે એક માસ્તર રાખ્યો હતો ત્યાં જઇને અંગ્રેજી ભણવા માટે પણ મંગળાએ ઘણાં માથાં પછાડેલાં. પણ ભવાનીશંકર કાકા તો શુકલની દીકરી અર્ધે માથે ખસી ગએલે ઓઢણે વંઠેલ ભાષા ભણવા બેસે તે કલ્પનામાત્રથી જ કમ્પી ઉઠેલા. પાંચ ચોપડી ગુજરાતી પૂરી કરાવી હતી અને કન્યાશાળાના મેળાવડાઓમાં ગીતગરબા તેમજ સંવાદોમાં પાઠ લેવા દીધેલા તે તો કોઇ સારો મૂરતીઓ મેળવવાના હેતુથી. કોઇ દરબારી કે સરકારી અમલદાર મળી જાય તો મંગળાને પણ ભયો ભયોઃ પોતાનો પણ વશીલોઃ દીકરાઓને કન્ટ્રાકટનાં બહોળાં કામકાજ હાથમાં આવે; એ બધુ એમની ગણતરી બહાર નહોતું.

ને શુદ્ધ શુકલ ઓલાદના એ બ્રહ્મપુત્રની આશા બરોબર ફળી. ઇડર રાજના પબ્લીક પ્રોસીક્યુટર રાંડ્યા. ઉમર વર્ષ ચાળીસથી વધારે નહોતી એની ખાત્રી જોતી હોય તો પ્રોસીક્યુટર સાહેબનું નિશાળે બેઠા તે દિવસનું સર્ટીફીકેટ તેમણે મેળવ્યું હતું. પણ ભવાનીશંકર કાકાને

એ ખાત્રીની ક્યાં જરૂર હતી ? મૂરતીઆને આમલી બે વહુઓનાં પાંચ બચ્ચાં હતાં ખરાં, પણ તે તો મોસાળ જઇ રહેવાનાં હતાં. ટુંકામાં પ્રોસીક્યુટર પચાસ માણસોની જાન લઇને એક દિવસ આવ્યા. ઇડરના ઠાકોર સાહેબના ખુદ ટીકાબાપુ ખાસ સ્પેસ્યલ ગાડી લઇને એક કલાક માટે પ્રોસીક્યુટરની જાનમાં આવ્યા, તે બનાવે તો આખા ગામને હેરત પમાડી દીધું. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રથની માફક ભવાનીશંકર કાકા પણ તે ઘડીથી ધરતીથી એક વેંત અદ્ધર ચાલતા થયા. પ્રોસીક્યુટરે ચોરાસી જમાડી તેની તો એઠય જ એટલી બધી વધી પડી કે ગામના બન્ને ઢેઢવાડા ધરાયા ને મોટેમોટે ચાળીસ ઘેરે પિરસણાં પહોંચ્યાં. ઇડર રાજનું દરબારી બેન્ડ આવીને ગામને ચાર દિવસ સુધી જલસા કરાવી ગયું એ તો અવધિ થઇ ગઇ. લોકો હેરત પામ્યાં.

આવી જાહોજલાલીથી પરણી ઉતરેલી પંદર વર્ષની ઉગ્રભાગી મંગળા ઇડર રાજ્યના પ્રોસીક્યુટરની અર્ધાંગના બની. 'અર્ધાંગના' શબ્દ આંહી અલંકારમાં કે કટાક્ષમાં નથી વાપરેલો. સોગંદ પર કહી શકાય કે વરરાજાનો એકી દડીનો ચરબીવંત દેહ મંગળાના શરીરથી બેવડો મોટો હતો. ઇડર રાજના પ્રોસીક્યુટરની પડખોપડખ બેઠેલી બહેન મંગળા, એના પિતા ભવાનીશંકર પડયાને તો બરાબર કોઇ ઘટાદાર આમ્રવૃક્ષને વળુંભતી માધવી–લતા સમાણી લાગી હતી. પણ આ તો આડા

ઉતરી જવાયું. કહેવાનું એ હતું કે બહેન મંગળા પરણીને સીધાવી તેના વળતા સવારથી જ સદાશિવ ટપાલી ઘેરે રોટલો ટીપવા આવતો બંધ થયો હતો. પોસ્ટ-ઓફીસ સામે એક બગીચો હતો તેના બાંકડા ઉપર બેસીને બેચાર પૈસાનાં ભજીઆં કે ગાંઠીઆ ખાઇને ફુવારાના નળનું પાણી પી લેતો.

વાણીઆની દુકાનનાં ભજીઆં ગાંઠીઆ ખાઇને સદાશિવ ટપાલીએ બ્રાહ્મણ જેવો પવિત્ર દેહ વટલાવ્યો હતો એનું એક કારણ કહેતાં ભૂલી જવાયું છે. જે દિવસે મંગળાના વિવાહની ચોરાશી જમી, તે દિવસે એ પણ એના દાદાની વેળાનું જાળવી રાખેલું–રહેજ જળી ગએલું –રેશમી પીતામ્બર પહેરી, પટારામાંથી કાઢીને ખાસ માંજેલો જસતનો ચકચકિત લોટો લઇ, ચોટલી ઓળી, ખાસું ચાર ઇંચનું ત્રણ લીંટીઆળું ત્રિપુણ્ડ તાણી જમવા ગએલો. પણ પંગતમાં બેસવા ગયો ત્યારે એને દરેક તડાંએ 'આંહી નહિ : આંહી જગ્યા નથી.' કહીને તારવેલો, ટલ્લે ચડાવેલો. ચોરાસીની ન્યાતમાં તે દિવસે સદાશિવ ટપાલીની દશા દ્રૌપદી–સ્વયંવરમાં દાસીપુત્ર કર્ણના જેવી થઇ હતી. દાઝમાં ને દાઝમાં ગમારે બોળી માર્યું કે "શું હું શુક્લ બ્રાહ્મણ નથી ?"

એ વખતે કોઇકે અવાજ કર્યો કે

"વાં...દો ! વીસ વરસનો ઢાં...દો !"

કોઇ શિકારી શ્વાનના જૂથને સીસકારે તેવી મઝાની આ શબ્દોની અસર થઇ હતી. ખીખીઆટી અને હસાહસ ચાલ્યાં હતાં. કોપાગ્નિમાં સળગતા સદાશિવે જવાબમાં હૈયે હતું તે હોઠે લાવીને બોલી નાખ્યું કે " વાંઢા વાંઢા કરતાં લાજતા નથી ? શા સારૂ પારકાને તેડાવીને દીકરીયું દઇ દિયો છો ? શું અમે મજૂરી કરીને ય બાયડીનાં પેટ પૂરતાં નથી ? શું અમને બાયડી વા'લી નથી ? શા સારૂ પારકાને–"

એ જ વખતે કાકા ભવાનીશંકર શુકલ આ રંગભુમિ પર દેખાયા. એણે સદાશિવની બોચી ઝાલી. આટલું જ કહ્યું : "હું સમજું છું તારા પેટનું પાપ. જા ! બાપનું કારજ કર્યા પછી જ પંગતમાં બેસવા આવજે !

સદાશિવ ટપાલી ઘેર ચાલ્યો ગયો. પછી એ આખા બનાવમાંથી ફક્ત એકજ બીના એ વારેવારે સંભારતો ને મનમાંમનમાં બબડતો કે "તે વખતે બાઇયુંની પંગતમાં મંગળા બેઠી'તી ખરી ! એણે ય ખીખીઆટા કર્યા'તા ખરા ? આજ બે વરસે હું શા સારુ નીમ તોડીને ન્યાતમાં ગયો ? મંગળાને છેલ્લીવાર જોઇ લેવાનો મોહ કેમ ન છોડયો ? એ ત્યાં બેઠી હતી ખરી ? એ હસી હશે ખરી ? એના દેખતાં જ શું આ ફજેતી થઇ !"

તે દિવસથી સદાશિવ ઉગાઉછોગ વાણીઆનાં ભજીઆં ખાઇને ન્યાત ઉપર દાઝ કરતો હતો.

[૨]

ભવાનીકાકાની ચાલુ ખણખોદથી કંટાળીને સદાશિવે પોતાની બદલી હલકારામાં કરાવી છે. અધમણનો થેલો ઉપાડીને નદીકાંઠાનાં સાત ગામડાંની ફેરણી કરવા રોજેરોજ ચાલી નીકળે છે. નદીનો પ્રવાહ એનો રોજનો સાથી બન્યો છે. બન્ને એકલા છે, બન્ને મુંગા છે. બન્નેને તાપમાં તપતાં તપતાં બસ કેવળ પંથ જ કરવાનો હતો. એકના શરીર ઉપર તારાઓના, વાદળીઓના અને વૃક્ષોના પડછાયા પડતા હતા; અને બીજાના માથા પર અનેક માનવીઓનાં સુખદુઃખની છુપી અછુપી કથાઓનો ભાર પડતો આવતો હતો; પણ નદીના પ્રવાહને જેમ સૂર્ય કે સંધ્યા પોતાના અઢળક રંગતેજનું એક ટીપુંયે નહોતાં દેતાં, તેમ શદાશિવના હૈયાને પણ એ થેલી માંહેલા કાગળો એક લાગણી, એક ધબકાર, એક નિઃશ્વાસ પણ નહોતાં દેતાં. બન્નેનું જીવતર વેરાનમાં વહેતું. રેણું નદી દરિયે પહોંચ્યા પહેલાં જ ખારાપાટમાં ફેળાઇ શોષાઇ જતી. સદાશિવનું જીવન-વહેન પણ એકલતાની ધરતીમાં ઉતરીને વરાળ બની જતું. પારકાંના અધમણ કાગળો ઉપાડનારને પોતાને તો એક ચપતરી મોકલવાનું પણ કોઇ સરનામું નહોતું. ઘણી વાર એની આંગળીઓ તમ તમ થતી. એકવાર કવરમાં એક નનામો કાગળ ફક્ત "તમો સુખી છો ?" એટલું જ લખીને ચોડયો હતો. સરનામું "બેન મંગળા, ઠે.—એટલું લખતાં તો

આંગળીઓ પરસેવે ટપકી ગયેલી; ને એ કવરની ઝીણીઝીણી કરચો કરીને ગજવામાં રાખી મૂકી, ફેરણીએ નીકળતી વખતે કોઇ ન દેખે તેમ નદીમાં પધરાવી દીધેલી.

જગતમાં 'વાંઢા' જેવો કોઇ ગહન કોયડો છે ખરો ? એને કોઇ પાડોશમાં ઘર ન આપે: કોઢીઆ ને રક્તપીતીઆ જેવો એ ભયંકર છે. એનું ટિખળ સહુ ય કરે, પણ એને પોતાને તો છૂટથી હસવાનું ય જોખમ છે. પાડોશના બાળકને જો એ પીપરમીટ લાવીને આપે, તો તે ઘડીથી 'બબલીના બાપ'ની આંખો ટીકીટીકીને જોતી રહે કે 'બબલીની બા' અને એ પીપરમીટ આપનાર વાંઢાની ચાર આંખો કેટલી વાર અને કેટલીક ટીકીને ખૂણે મળે છે! એ જો બરાડા પાડીને કવિતા વાંચે તો બઇરાં સમજે કે 'પીટયો અમને સંભળાવવા સારૂ આરડે છે!' એ જો મુંગો મરી રહે તો હલકા મનસૂબા ગોઠવતો લાગે. એની આંખો અમસ્થી જોતી હોય તો પણ ચકળવકળ થતી લાગે. એની અનંત વેદનાઓને વ્યકત થવા માટે સભ્ય વાકય એક જ: "મારે રોટલા–પાણીની વપત્ય પડે છે!"

* * *

"મારૂં કરમ ફુટી ગયું ભાઇ! દીકરી મંગળાનો ચૂડો ભાંગ્યો."

"ઓચીંતાનું શું થયું ?"

"હરિ જાણે ! જમાઈની કાયા તો કંચન સરખી હતી, પણ એકાએક હૃદય બંધ પડી ગયું. ઓછામાં પૂરું દરબારે મકાન પણ પાછું લઈ લીધું. જમીન આપી'તી તે રાજમાં દાખલ કરી લીધી. દીકરીને પહેર્યે લુગડે બહાર કાઢી."

"આ તે શો કોપ ?"

"હું જાણું છું ભાઈ, જાણું છું. દીકરીના લીલા માંડવા હેઠે જ એ કાળમુખો સદાશિવિયો તે દિ' નિસાસો નાખી ગએલો ને શરાપી ગયેલો. વાઘરીવાડે જઈને કાંઈક કામણકુમણ પણ કરાવતો હતો. એનાં પાપ ફરી વળ્યાં."

ભવાનીકાકાની આ વાતમાં થોડોક જ સુધારો જરૂરી છે. જમાઈરાજનું મૃત્યુ સદાશિવના શાપથી નહિ, પણ શરીરમાં વધી પડેલી ચરબીથી નીપજ્યું હતું. એ માધવીલતાનો ઓધાર આંબો જાણે કે બેહદ કેરીઓના ફાલથી ફસકાઈ પડ્યો હતો.

એક વરસ વીતી ગયું છે. માથાના ચળકતા મુંડા સાથે અઢાર વર્ષની મંગળા મહિયરે ખુણો મૂકાવવા આવી છે. એક વરસની કીકી એની કેડયે રમે છે. હવે

એને પાછા સાસરે જવાનું રહ્યું નથી. વરના પિત્રાઈઓએ એની સાસરીની સંપત્તિનો કબજો કરી લઈ આ 'રાંડમુંડી'ને માસિક બે રૂપીઆ જીવાઈના ઠરાવી આપ્યા છે. ભવાની-કાકાને નવી વહુથી થયેલી બાળગોપાળ–વાડી બહોળી હોઈ આ રાંડીરાંડ દીકરી ઉપર ખાસ કશું હેત તો નથી રહ્યું, પણ મંગળાનો રંડાપો એને ભારી ઉપયોગી થઈ પડ્યો. નવી માને વરસોવરસ આવતી સુવાવડ મંગળા જ કરશે : ને એટલી બધી સુવાવડને કારણે નવી મા માંદાસાજાં રહે છે તેને કામમાંથી સંપૂર્ણ વિસામો મળશે.

[૩]

નદીકાંઠે ધોળી માટીના ઓરીઆ હતા. આખી ગોહિલ-વાડમાં એ માટી પંકાતી. ગારઓળીપામાં એનો તે કાંઈ રંગ ઉઘડતો ! ભવાનીકાકાને નવું પરણેતર, એટલે પોતાના ઓરડામાં એ ધૂળની ગાર કરાવવી ગમતી. કેડ્યે પોતાની નાની કીકીને તેડી, ખંભે કોશ ઉપાડી, માથા પર પછેડી લઈ મંગળા એ ઓરીઆની માટી લેવા ઘણી વાર જતી. સવારસાંજ તો ઘરકામ હોય તેથી બળતે બપોરે જતી. ગામથી અરધો ગાઉ દૂરના એ ઓરીઆ પાસે થઈને જ સદાશિવ હલકારાનો કેડો જાતો. એ રીતે કોઈકોઈ વાર એ નદી–પ્રવાહ, એ બળતો વગડો અને એ હૈયાશુન્ય ટપાલી, ત્રણેના નિત્યસંગાથમાં એક ચોથું જણુ ભળતું–રાંડીરાંડ મંગળા. મંગળાની કીકી સારૂ

સદાશિવ પોતાની કેડયે પીપરમીટની પડીકી ચડાવી રાખતો. કોઇકોઇ વાર થેલો ઝાડે મેલીને માટી ખોદી આપતો, ગાંસડી ચડાવતો, પણ અગાઉની માફક જ મુંગો રહેતો. સામી મીટ માંડતો હતો ખરો, પણ સસલાની માફક બ્હીતો બ્હીતો.

હા ! ધીરે ધીરે એક પાપ એના અંતરમાં ઉગ્યું: કે આ ઓરીઆની અંદર મંગળા થોડેક વધુ ઉંડાણે ઉતરી જાય, એકાએક એના ઉપર ભેખડ ફસકી પડે, એ ક્ષણે જ પોતે નીકળે, નાની કીકી રોતી હોય, મંગળાનું ધોળું ઓઢણું અથવા માથાનો લીસો મુંડો જરીક બહાર દેખાતો હોય, તે નિશાનીએ દોડીને પોતે મંગળાને એ દડબાં નીચેથી બહાર કાઢે, પાણી છાંટે, પવન નાખે, જીવતી કરે, ને પછી—

આહાહા ! પછી શું ? અદ્‌ભૂત કોઇ નવલકથાના વીરની માફક મંગળાને અલૌકિક પરાક્રમથી જીતવી હતી. ઘર માંડવું હતું. આ માટીથી ઓરડો લીપાવવો હતો. મંગળાને માથે ભલે વાળ એકનો ગોટલો ન હોય, ભલે મુંડો જ રહે, ભલે એનું રૂપ શોષાઇ ગયું, સદાશિવ તૈયાર હતો.

પણ જીવતર કયાં નવલકથા છે ? આવા કશા જ દટણપટણની જરૂર ન પડી. એવો એક દિવસ સીધી સાદી રીતે આવી ગયો, કે જ્યારે દુ:ખના ડુંગરા હેઠ

ચંપાતાં ચંપાતાં બામણની રંડવાળ દીકરીએ મરવા મારવાની હીમત ભીડી.

મંગળા એટલું જ બોલી: "આમાંથી મને બહાર કાઢ. પછી રૌરવ નરકનાં દુઃખ ભોગવવા ય હું તૈયાર છું."

સદાશિવે દૂર ઉભા રહી, ફક્ત કીકીને પોતાની છાતીએ ચાંપી કીકીની નાનકડી હથેળી પોતાની આંખો ઉપર મેલી, આટલું જ કહ્યું: "આ નદી સાક્ષી: આ વગડો સાક્ષી: આખી દુનિયાની સામે ઉભો રહીને તને ને કીકીને હું પાળીશ."

* * *

વૈશાખ શુદ પાંચમની રાતે, નદીકાંઠાના ઉજ્જડ શિવાલયના વાડામાં પચાસ ભેટબંધ શુક્લ બ્રાહ્મણોના હાથની ડાંગોની ઝડી વરસી, અને એમાં ત્રણ જણાનાં માથાં ફુટયાં: પરણવા બેઠેલાં ટપાલી સદાશિવનું ને વિધવા મંગળાનું, તેમજ એ લગ્નમાં પુરોહિત બની ભાગ લેનાર કમ્પાઉન્ડર વિશ્વનાથનું. વિશ્વનાથ બેભાન બન્યો ત્યાં સુધીમાં તો સપ્તપદિ ગગડાવીને પૂરી કર્યે જ રહ્યો. બેશુદ્ધિમાંથી જાગ્યો ત્યારે પણ એ બહાદરિયો મંત્રો જ બડબડતો હતો. ગામના બ્રાહ્મણો એને 'સાજો વીશવો આર્યસમાજીડો !' કહી ઓળખતા.

ત્રણે જણાં એક પખવાડીએ દવાખાનામાંથી સાજાં થયાં. સદાશિવને પોસ્ટ ખાતામાંથી 'બરાબર નોકરી

કરતો નથી' તે કારણે રજા મળી. કોળીવાડાને પડખે એ બેય જણાંને ઓડ લોકોએ નાનું ઘર બાંધી આપ્યું. કોળીઓ ભેગા થઈને કહે કે "મા'રાજ! તું જો કે'તો હો ને, તો અમે ઇ પચાસે શુકલોનાં ઘરમાં આવતે અંધારીએ ગણેશીઆ ભરાવીએ." સદાશિવે હસીને ના પાડી,

—ને દુનિયા શું આટલી બધી નફ્ટ છે! એની નફ્ટાઈની અને એના ભલકણા સ્વભાવની તે શી વાત કરવી! સદાશિવ અને મંગળા રોજ પેલા ઓરીઆની માટી લાવે છે, ચોમાસે સીમમાંથી ખડની ગાંસડીઓ ને ઉનાળે કરગઠીઆંની ભારીઓ લાવે છે–નફ્ટ લોકો એ ચંડાળોથી યે ભેદ બે પાપાત્માઓની ભારીઓ વેચાતી રાખે છે!

બે વરસમાં તો કીકી પણ પોતાની નાનકડી ભારી માથે લઈને માબાપની વચ્ચે ઉભતી થઈ ગઈ. હૈયાફુટાં ગામલોકો એ ત્રણ ગાંસડીઓ પર જ શા સારૂ અવાયાં પડતાં હશે!

—ને શાં ઘોર પાપ બિચારા ભવાનીકાકાનાં, કે સગી આંખે એને આ બધું જીવ્યા ત્યાં સુધી જોવું પડયું! ઓ અંબાજી મા! શાં ઘોર પાપે?

મંછાની સુવાવડ

"આજ તો આખી રાત મંછા લવતી'તી ?"

"લવે નહિ ? સુવાવડમાં તે કાંઇ ભાયડાના કાગળો વંચાતા હશે અને સામા જવાબ લખાતા હશે ? રાત દિ' એક જ રટણ, માડી !"

"કોનું રટણ ?"

"ધીરજલાલનુ ! બીજા કોનું ? પથારીમાંથી ઉઠી-ઉઠીને ઉભી થાવા જાય છે. એનો વર જાણે સામો ઉભો હોય એમ બોલે છે કે "બારણામાં કાં ઉભા ? ઓરા આવોની ! મારે માથે હાથ મેલોની !" ઠીક પડે એમ બકે છે.

"તાવ છે ?"

"તાવ તો ધાણી ફુટે એવો ભર્યો છે."

"તો ધીરજલાલને તેડાવશું ?"

"અટાણે ?–સુવાવડ ટાણે ? જમાઇને ? જગત વાતું કરે કે બીજુ કાંઇ ?"

"મળવા કે મ્હોં જોવા એકબીજાને નહિ દઇએ. આંહી આવેલ છે એટલા વિચારથી જ દીકરીને શાતા વળશે."

"ભલે, તેડાવો ત્યારે. બાકી કાંઇ જરૂર નથી. રે'તે રે'તે બધું મટી જશે. કાંઇક પેટ ભરીને ખાય તો મટે ને! આજકાલના ચાગલાં છોકરાં : શીરો મ્હોંમાં ય ઘાલતી નથી. અમે તો બાર સુવાવડયું ઉડાડી મેલી! ટંકે ટંકે શેર એક ઘીનો લદબદતો શીરો ખાઇને પગની આંટી નાખી એય મઝાનાં ઉંઘી રે'તાં."

"ત્યારે તાર કરૂં છું." આવા શીરાથી બેનસીબ રહેવા સર્જાએલ પુરુષે હોઠ ઉપર જીભ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું.

"એમાં તાર શો ? પતું લખી નાખો ને! જમાઇ ચાર દિ' મોડો આવે તો ક્યાં વેગડી વીંયાઇ જાતી'તી? [illegible] નો [illegible] હા'રે [illegible] જ છે ને!"

[illegible] પરખાય, અને પારનો તકીઓ જેમ પા માઇલ પરથી લોબાનની સુગંધે ધ્રમકે, તે જ રીતે શેરીના એક છેડાથી બીજા

છેડા સુધી કેવળ ઘ્રાણુ પરથી જ કળી જવાય કે ઓઘડ માસ્તરનું ઘર સુવાવડું છે. ચાર વાર શેકાતો શેરો, મંછાના ખાટલા નીચે પથરાતો, એ વખતનો, બકરાંની લીંડીઓનાં છાણાંનો ધીકતો શેક, અને એ શેકની બાફમાં બફાતાં એ સુવાવડાં ગોદડાંના ગાભા : ત્રણેમાંથી કોઇ જુગજુગના જૂના જાણે યજ્ઞ–હોમની એક અનિર્વચનીય વાસ ફોરે છે. મકાનના એ ઓરડાએ અને ખાટલા પરના એ ગાભાએ આવી આવી તો મંછાની બાની બાર સુવાવડો માણી છે, આશરે ૩૬૦ શેકના ધુમાડા લીધા છે. અને બે સુવાવડો વચ્ચેના ગાળામાં ત્યાં હમેશાં ઘાસ તથા છાણાંના સંઘરા રહ્યા છે.

મંછાની આ પહેલી—અધરણીની જ સુવાવડ હતી. ' કંદોરાબંધ દીકરો ' તાવલેલી મંછાની ગોદમાં પડ્યો પડ્યો ધાવણ વગરનાં સ્તન ચૂસતો હતો. મંછાનાં માવતરે મંછાને કરીઆવર કરેલો તેના તો ચાર ટ્રંક ભરાયા હતા. હજારેક રૂપીઆનું તો ઘરાણું આપેલું. લગ્ન વખતે એક ન્યાત જમાડેલી ને પુત્રનું લગ્ન પણ એક ખેતર વેચીને ઉજવેલું. પરતુ આ ' કંદોરાબંધ ' ભાણેજના ફુલ–દેહ સારૂ કે તાવમાં ભુંજાતી દીકરી સારૂ એક સારૂં ગોદડું નહોતું અભડાવી શકાયું.

* * *

" ઓહોહો ! આ શું ! ગોટેગોટ ધુમાડે ઓરડો

ભરાઇ ગયો છે. આ ખાટલા નીચે આવો ચિતા જેવો ભાઠો શો ! મંછા ! મંછા ! "

એ જુવાન છેક સુવાવડીના ખાટલા પર બેસી ગયો છે, આંખો ચોળતો ને ગુંગળાતો ચારે મેર જોઇ ખુમો પાડે છે અને સુવાવડી સ્ત્રીને કપાળે હાથ ફેરવીને બોલાવે છે કે "મંછી ! મારી મંછી ! ઓ મંછી !"

સુવાવડી શુદ્ધિમાં નથી. એ લવે છે : "હ ! હ ! મોડી રાતે મને એકલી મૂકીને સ્ટેશને ભાગી જાવને ! કટ ! કટ ! કટ ! કટ ! કરી કરીને આખી દુનિયા સાથે વાતો કરોને ! હું બધું જ સમજું છું—"

એ લવારા પરથી કલ્પી શકાય કે મંછાનો વર કોઇ સ્ટેશનનો, રાતની નોકરી કરનાર ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તર હશે.

ઓચીંતી મંછા ઉઠે છે. લોચે છે. ગળું સુકાતુ હોય તેમ જીભ વતી હોઠ ચાટે છે.

"પાણી જોઇએ છે મંછા ?" કહીને જુવાન પાસેની માટલીમાંથી પ્યાલું ભરે છે. પાય છે, વાશી પાણી ગંધાય છે. મંછાને પાણી પીવાડીને પાછી ધીરે હાથે પંપાળે છે. મોટે અવાજે બોલે છે કે "આ ગાભા કેમ પાથર્યા છે ! અરે કોઇ એક સારૂં ગાદલું તો લાવો !"

સાસુ આવીને ઉભાં રહે છેઃ "ગાદલું ? સુવાવડમાં નવું ગાદલું ? અમે તો આ ને આ ગાભા માથે જ બાર સુવાવડયો કાઢી નાખી!—"

જુવાન પોતાની સાસુના હેડમ્બ–દેહ ઉપર નખ-શિખ નિરખી રહ્યો. દરમીઆન ઘરની એક જુવાન સ્ત્રી લાજ કાઢીને આવી ઉભી રહી. એના હાથમાં એક અધોતુ ગોદડું હતું.

"લે જા, જા, વહુ! જરા શરમા. કે'તલ તો દિવાના પણ સુણતલ બી દિવાના!"

સાસુજીના એટલા જ શબ્દે આ ઘુમટાવાળી પુત્ર-વધુને પાછી વાળી : કોઇ લશ્કરી અમલદાર પોતાની સામે ઉભેલા સૈનિકને "એબાઉટ ટર્ન–ક્વીક માર્ચ–" કરી બહાર હાંકી કાઢે તે રીતે.

* * *

"જમાઇએ તો આખું ગામ માથે લીધું."

"હું બજારે બેસી શકતો નથી. મારી ફજેતી થાય છે."

"શેરીએ ને કુવાકાંઠે બાઇયો પણ એ જ બોલે છે–કે આ તે કોનું ખોરડું! જમાઇ આવ્યો તો આવ્યો

પણ પરબારો સુવાવડીને ઓરડે પેઠો, ખાટલે બેસી ગયો, ખસતો જ નથી. સુવાડે ય પોતે, ઉઠાડે ય પોતે, મળમૂતર પોતે ઉપાડે—આ તો દાટ વાળ્યો !"

"છોકરી સારૂ નવું ગોદડું ક્યાંથી લઇ આવ્યો?"

"પોતાના બિસ્તરામાંથી કાઢીને પાથર્યું."

"મળમૂતરનાં ઠામડાં વેચાતાં લઇને ગામમાં નીકળ્યો, એ દેખીને તો આપણા ન્યાતીલાએ મારા ઉપર માછલાં ધોયાં."

એજ વખતે ધીરજલાલ દાખલ થાય છે. એના બાંયો ચઢાવેલા હાથમાં રૂનાં લોહીઆળાં પોતાં છે. એના વાળનું કે લુગડાંનું ઠેકાણું નથી. ઉજાગરાથી એની આંખો લાલઘુમ છે.

"કેમ ધીરજલાલ પારેખ? આ શું?"

"રાજકોટથી એકદમ મોટા દાક્તરને બોલાવવો પડશે. મંછાને ગુહ્ય ભાગે એક લાંબો ચીરો પડેલો છે. ને એમાંથી આ લોહી વહ્યું જાય છે." એમ કહી પોતાના લોહીઆળા હાથ બતાવે છે. "આ તમારી કોઇની નજરે કેમ નથી ચડયું?"

લજ્જાથી ધરતીમાં સમાવા તત્પર હોય એવાં મંછાનાં બા આડું જોઇને મ્હોં આડે છેડો ઢાંકે છે:

ઓઘડ માસ્તર આભા બને છેઃ "ધીરજલાલ! આ તો સભ્યતા સુકાર્ છે."

ધીરુ બોલ્યોઃ "આ ચીરો કોઇના જોવામાં જ ન આવ્યો? આ તો હમણાં મેં આંહીની મીડ–વાઇફને બોલાવીને તપાસાવ્યું ત્યારે જ ખબર પડી. નીકર આનું શું થાત? આ લોહી વહે છે એટલે જ એ બેભાન છે. એને આનો જ તાવ ને સનેપાત છે. જખમ સેપ્ટીક બની ગયો છે."

"તમે શું સમજો ધીરજલાલ!" સાસુ કોચવાયાં; "એને તો કંઇક વળગાડ છે બાપ! તમારી આગલી વહુ ચોંટી પડી છે ભા! ઠાલા લોહીની અને ચીરાની વાત શીદ કરો છો?"

"આપણા રામેશ્વર વૈદ અને મોતડી સૂયાણી શું કહે છે?" સાસરાએ પૂછ્યું.

"આમાં વૈદસુયાણીની વાત જવા દઇએ." જમાઇએ કહ્યું.

"એમ કેમ? રામેશ્વરને તો ચરક ને સુશ્રુત બેયના શ્લોકેશ્લોક કંઠાગ્રે છે એણે તો મડાં બેઠાં કર્યાં છે."

"અને મોતડી સૂયાણીએ તો હજાર છોકરાં જણાવ્યાં છે. એ તમારે મન કાંઇ નહિ! એ તો ચોકખું કહે છે કે આ વળગાડ છે."

"ને રામેશ્વરનો પણ એ જ મત છે, કે બધું માનસિક છે." માસ્તરે તપખીરની ચપટી નાકે ચડાવી.

"પણ હું મારે ખરચે દાક્તર બોલાવું."

"દીકરીની એબ જાણીબુઝીને દાક્તર પાસે દેખાડાય?"

"નહિ દેખાડીએ તો જીવની જાશે.'

"હાય માડી! તમારે તો ઠીક કે નવું માણસ મળી રહેશે, પણ આવી કાળ-વાણી કાઢીને અમારી સાતખોટની દીકરીને કાં મરતી વાંછો!" મંછાની બા ગળગળાં થઈ ગયાં.

"પણ આ ગુહ્ય ભાગના ચીરા પર ટેભા લેવાની જરૂર છે."

"અમે હાથ જોડીએ છીએ તમથી બાપ! ઠીક પડે તેમ કરો! મેં તો બાર સુવાવડ્યો કાઢી નાખી, પણ આ તો નવાઈ!"

"આ તો સુવાવડ કહેવાય, ધીરજલાલ!" બોઘડ માસ્તરે શીખામણ આપીઃ 'આમાં સારવાર જ ન ન હોય. એ બૈરાંઓનો કાર્યપ્રદેશ છે. તમે મર્યાદા લોપો છો. આર્ય ધર્મ સચવાતો નથી."

"કહું છું કે મેં બાર સુવાવડયો કાઢી નાખી. ટંકે ટંકે શેર ઘીનો શેરો ખાઇ, બે વાર ઠીકાઠીકનો શેક લઇ. અમે તો કોઇ ભાત્યના પગની આંટી વાળીને પડયા રહેતાં. આઠ દિવસે તો ખાટલો ઉપાડી મેલીને હરતાં ફરતાં થઇ જતાં. તમે અમારે ઘરે આવીને આ પોપલાઇ શી માંડી છે બાપ! આ મગનાં પાણી શાં? આ માથા ઉપર બરફ ને આ પેટમાં પીચકારી શાં?"

ધીરજલાલની પાસે આ દલીલોનો જવાબ નહોતો. એણે રાજકોટ દાક્તરને તાર કરી તેડાવ્યા. એ મંછાની પથારી પર જ ખોડાઇ ગયા જેવો જ દિવસરાત બેઠો રહ્યો. ગુહ્ય ભાગના લાંબા ચીરામાં મળ ન ભરાઇ જાય તે સારૂ એ ત્યાં લોશનનું પોતું રાખીને મંછાને ઝાડે બેસારતો, પેશાબ કરાવતો, પખાળતો. બેભાન મંછાના કપાળ અને પેડુ પર બરફ મૂકી પ્રભુપ્રાર્થના કરતો હતો. દરમીયાન મંછા લવતી. મંછાના માવતર જમાઇની આ નફટાઇથી ત્રાહિ પોકારીને જળકમળવત્ નિર્લેપ રહેતાં. સગાં અને પાડોશીઓ આ તમાશો જોવા આવતાં ત્યારે મંછાની બા પોતાની 'બાર સુવાવડો'ની વાત ગર્વભેર કરવાનું ચૂકતાં નહિ.

એવે એવે સંતાપને સમયે પાછલા બારણામાંથી બે કરૂણામય આંખો ડોકાઇ જતી અને ધીરજલાલને ચુપકીદીથી પૂછી જતી કે 'નહાવું છે?' 'કપડાં કાઢી

આપો, હું ધોઇ આવીશ.' 'ગભરાશો નહિ હો! છો બોલતાં. હુંય વેઠું છું. અબળા છું તોય વેઠું છું!''

આ સમદુઃખી યુવતી મંછાની ભાભી હતી. ધીરૂને જાણે મા મળી હતી.

સવાર પડે ને ધીરૂ છેક રસોડા સુધી ચાલ્યો આવે, કહે કે "જરી મગનું પાણી કરી આપજો તો!"

સાસુ કહે "સારૂં. તમે જાઓ, હું આપી જઇશ. ચૂલો સળગાવવા દો."

અર્ધો કલાક થાય ને ધીરૂ આવીને ઉભો જ હોય: "હજુ ગરમ થયું કે નહિ!" સાસુ કહે "થાય છે."

થોડી વારે વળી પેશાબ–ઝાડાનાં ઠામડાં લઇને ઉભો રહે: "આમાં પાણી રેડજો તો! ધોઇ નાખું."

પાએક કલાક એમ ને એમ થંભી રહેવું પડે. સાસુ આઘાંપાછાં થાય, ત્યારે પેલી અમીમય બે આંખો ઝટ-ઝટ ડોકાય, પાણી રેડીને ચાલી જાય.

"જરી આ નળીઆમાં દેવતા દેજો, ધૂપ કરવો છે:'' "ગરમ પાણી દેજો, શરીર લૂંછવું છે:" આવી આવી નાનીમોટી સતાવણીઓ ધીરૂ તરફથી એટલી બધી વધતી ગઇ, કે મંછાની બાને જમાઇ કોઇ પૂર્વ ભવનો વેરી દેખાવા લાગ્યો. અને જમાઇ ઉપરની દાઝ એ દીકરાની વહુ ઉપર ઠલવવા મંડ્યાં: "તમે શીદ

મારા ઉપરવટ થઇને બધું આપો છો ? તમારી દયા શીદ એટલી બધી ઉભરાઇ જાય છે ?

વહુ હસીને આંસુ ખાળતી ; તો સાસુ કહેતાં કે "તમે તો હસી જ કાઢો ને ! હું તો તરણાને તોલ."

*   *   *

તાવ ઉતર્યો છે. મંછા આંખો ઉઘાડે છે. નાના બચ્ચાને ધીરજલાલ પડખામાં સુવારે તેને ધવરાવે છે. પણ એનું મગજ ખાલી થઇ ગયું છે. એનાં જ્ઞાનતંતુઓ જળી ગયાં છે. એને પોતાની બેહાલદશાની જાણ નહોતી. એ સૂતીસૂતી સાંભળે છે કે બા કાંઇક અફસોસ કરે છેઃ બા સહુ સાંભળે તેમ બોલી રહેલ છે કે "અરરર ! માડી ! મારી દીકરીની એબ સગે બાયડે ઉઠીને દાક્તરને દેખાડી ! દીકરીને બીચાડીને માથે એને ઘેરે પણ આવા જ હવાલ થતા હશે ને ! દીકરીનો પાસે કોને ખબર છે કેવા કાળાં કામ કરાવતો હશે ! આટલે નાનેથી દીકરીને વળી ઘર શાં ને વર શા ! આ એના મગજમાં નવા જમાનાના વિચારો શા ? એના ભાઇબંધ દોસ્તારો પણ બધા ભણેલા વંઠેલા, એટલે મારી દીકરીનો દિ' ઉઠાડી મૂક્યો. પરણ્યા પછી સાસરે ને સાસરે રાખી એમાં દીકરીનું ફટકી ગયું."

મંછાની ઢીલી પડેલી મગજશક્તિ ઉપર આ માઠા વિચારોના હથોડા પડવા લાગ્યા. ધણી તરફ એનો અણુ-

ગમો શરૂ થયો. ધણીની સારવાર અને ઝીણી ઝીણી ટંટાળ એને અકારી લાગી. વરે પોતાનાં માબાપને દૂભવ્યાં છે: દુનિયા ગિલા કરે એવું બેમરજાદ વર્તન કર્યું છે: એવા એવા મનતરંગો એને થકવી દેતા ને એ શુદ્ધિ હારતી, બબડતી: "તમે આમ કહો છો. મારા બા–બાપા એમ કહે છે: કોનું ખરું ? શેરો ખાવો, કે મગનું પાણી પીવું ? ચોકા–પાટલો રાખવો કે આભડછેટ ન પાળવી ? નાના બબલાને પરણાવશું ? કે કુંવારો રાખશું ? તમારી ખાદીને ચુલામાં નાખોને ! હું મારાં હીરચીર શીદ હોળીમાં નાખું ? ગાંધીના પંથ કરતાં તો મારા બાપાના ગુરૂ નથુરામ શર્માનો પંથ ચડિયાતો છે !"

"મંછા ! ડાહી થા ! શાંત થા ! લે પરસેવો લૂછી નાખું. પગ દાબું ?" એવું કહીને ધીરૂ મંછાને પંપાળતો, સાસુ બહાર બેઠીબેઠી નિસાસો નાખાને બોલતી કે "ફટકી ગયું, બાપ રે ! દીકરીનું ફટકી ગયું. આણે કોણ જાણે શુ કરી નાખ્યું !"

[૨]

"**તમે** ઝટ જાવ, રામવાડીના બાવાજીને તેડી આવો."

"પણ ઓલ્યો આવી જાશે તો ?"

"ના રે ના, એ તો ગયો છે ગોદડાનો ગાભો લઇને ધોવા. નદી ગાઉ એક છેટી છે. આવશે તે પે'લાં તો પતાવી લેશું."

એોઘડ માસ્તર રામવાડીના બાવાને લઇ આવ્યા. બાવાજીની ઘનશ્યામ અઘોરી નગ્નતા તો સ્ત્રીપુરુષ સર્વને તીર્થસ્વરૂપ વંદનીય હતી. પ્રથમ તો એમની ચલમને માટે સારામાં સારો ગાંજો તૈયાર રાખ્યો હતો તેના ગોટેગોટ ધુમાડાનો ધૂપ દઇને પછી બાવાજીએ મંછાને પોતાની સામે બેસારી. રામકવચ, હનુમાનકવચ અને ચંડીપાઠના એક પછી એક પાઠ બોલ્યા. પાણીની એક વાટકી ભરી, તેમાં પોતાના પગનો અંગૂઠો બોળી, મંત્ર ભણી એ પાણી મંછાને પાયું. કોઇ ગંધક જેવા પદાર્થનો ધૂપ દીધેલ એક ધાગો પોતાની જટાની એક લટ સહિત મંછાને કાંડે બાંધ્યો. તોયે મંછા અર્ધબેભાનીમાં આડું-અવળું લવતી જ રહી.

"તારે નથી જાવું એ...મ! ચંડાળ ડાકણી! તારે આ દેહ નથી છોડવો એમ! ઊભી રહે. ભૂતનાથનો પરચો દેખાડું છું." એવી ત્રાડ નાખીને બાવાજીએ દેવતા પર એક મૂઠી ભરી મરચાંનો ભુકો ભભરાવ્યો. ઓરડો ધુમાડે ઢંકાઇ ગયો. મંછાનો દેહ માત્ર કાળા ઓળા જેવો, 'અં.. અં...અં...અ' એમ ગુંગળાટ કરે છે ને બાવાજી જમીન પર હાથ પછાડી ત્રાડ મારે

છે કે "બોલ રંડા! તું કોણ છે? એની શોક્ય છે કે? બોલ! નીકળછ કે નહિ?"

હાય! આવી ખરાખરીની જમાવટને ટાણે જમાઇ કાં આવી ચડ્યો! મંછાની બા ખડકીએ જ ધ્યાન રાખી બેઠાં હતાં તેણે દોડી જઇને બાવાજીને બીજે બારણેથી બહાર કાઢ્યા. અજ્ઞાન ધીરજલાલ અંદર ગયો ત્યારે હજુ મરચાંના ધુમાડાનાં ભેલ્લાં ગૂંચળાં ઓરડામાં સર્પાકારે ભમતાં હતાં. મંછા ઉધરસે બેવડ વળી ગઇ હતી. શો મામલો બની ગયો તે કહેનાર કોઇ નહોતું. પોતે મંછાને હળવે હાથે સુવારી એટલામાં પેલી બે અમીમય આંખો ડોકાઇ. એણે એટલું જ સમજાવ્યું કે "ઓરડો છોડીને હવે ક્યાંય જતા નહિ."

મંદવાડ વધે છે એ જાણ જેમ જેમ પ્રસરતી ગઇ તેમ તેમ ઓરેથી અને આઘેથી સગાંવહાલાં પણ ઉતરી પડવા લાગ્યાં. "દુઃખમાં ભાગ લેવા આવવું તો જોવે જ ને બાઇ!" "સગાં થઇને આ ટાણે કામ ન લાગીએ તો પછી શું ઘસીને ગૂમડે ચોપડવાનાં સગાં છીએ?" "અરેરે આણાત દીકરીએ હજી મન મોકળું મેલીને ઓઢ્યાં પેર્યાં ય નથી. આ ચારચાર પેટીઓ ભરીને કરીઆવર પડ્યા છે!' એવી વાતો ચાલ્યા કરતી, ગળાં ગદ્દગદિત થતાં, ને નિસાસા ઉપર નિસાસા પડતા. ઓધડ માસ્તર મહેમાનોનાં ઘોડાં તથા ગાડાં સારૂં ઘાસચારો અને પરોણાઓ સારૂ ઘી

તેલ શાક લાવવામાં દોડધામ કરતા, દીકરાની વહુ દળણાં પાણીમાં તેમજ રસોઇમાં દટાતી, બા સહુને મ્હોંયે વલોપાત કરવામાં રોકાતાં, છોકરાં ખા ખા કરી ચીસો દેતાં, ગામલોક મળવા હળવા હલકતું : એ રીતે હમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ એક ઘરની માંદગી એ અનેક લાગતાવળગતાઓને માટે વરાનો, ઉત્સવનો, ગામડાંમાંથી શહેરમાં છુટાણું કરવા આવવાનો ને વેવીશાળ-વિવાહ શોધવાનો અવસર બની ગયેલ છે. રોગી દીકરીની ખદખદતી પથારી ઉપર પ્રેત જેવો ને સહુએ અવગણેલો એક ફક્ત ધીરજલાલ જ બેઠો છે. ઘરમાં સાંકડ ઘણી, તેથી રાત્રિએ છેક મંછાના ઓરડાના બારણા સુધી ઠાંસોઠાંસ પથારીઓ પડતી. પથારીમાં પડયાં પડયાં કોની કોની વહુદીકરીઓને કેવી કેવી જાતના વળગાડ લાગુ પડી ગયા હતા તેની જ ઝીણીઝીણી કથનીઓ ઉખળતી. મંછાની બા પોતાની નણંદને, કાકીજીને, જેઠાણીને વગેરેને હાથ દાબીને કહેતી કે "આને ય એની આગલી શોક્ય વળગી છે બાપ! માતાજી એને હેમખેમ ઉભી કરે તો હું પાણી પીવા ય રોકાણા વગર પહેલીપ્રથમ એને વઢવાણ બુટ મા પાસે લઇ જઇશ. ત્યાં પહોંચ્યા પછી જ મારે અડદમગની અને ઘીની આખડી છૂટશે. આંહીના બાવાજીની તો કારી ન ફાવી."

મહેમાનો કહેતાં : "બુટ મા પાસે ય ઠીક છે. નીકર સાળંગપર હડમાનજી∙યે ઝોડ તો ભારે કાઢે છે. પાર-

સીઓ ય ત્યાં તો પારપાર આવે છે. ગોરાઓ પણ ત્યાં જોવા ઉતરે છે."

"પણ ભુવો તો બુટ માનો હો! કાળભૈરવનોજ અવતાર. એના હાથની બે અડબોથ પડશે એટલે મંછીની કાયામાં રાંડ ડાકણ કે શાકણ્ય એક ઘડી ય ઉભી નહિ રહે!"

"પણ આ રાકુડે ભોરીંગ બેઠો છે ને બાઇ!" મંછીની બાએ ચુપચુપ અવાજે ધીરજલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું: "પથારી જ ક્યાં છોડે છે!"

"ઇ તો બાળબુદ્ધિ કે'વાય. એને ગણકાર્યા વિના ઝટ છોકરીને બાપડીને કાં બુટ મા ભેળી ને કાં સાળંગપર ભેળી કરો! નીકર જમાઇ એનો જીવ ચૂશી જાશે ક્યાંક."

ઓરડામાં સુતેલા ધીરજલાલની કાગાનીંદરમાં આ બધી વાતો ઓસરીપરથી સંભળાઇ અને એના મગજ ઉપર વિકરાળ ઓળા અદ્ધરથી લટકવા લાગ્યા. જેઠ મહિનાના નિર્જળ આકાશમાં નિષ્પ્રાણ વાદળાં વાયુને ફેરા ફેરા જગતને ગુંગળાવી રહે તેવું એના ચિદાકાશમાં થયું. સાળંગપરના હનુમાન અને વઢવાણનાં બુટ મા બન્ને જાણે મંછાના રક્તમાંસહીન શરીર સારૂ બાથંબાથાં લડતાં દેખાયાં. બન્નેના ભુવાઓ મંછાના ભયભીત ચહેરા સામે ભમ્મર ચડાવી, ડોળા તાણી એના હાડ-

પાંજર પર અડઓથો લગાવતા એકબીજાના જોરની હોડ કરતા ધીરુને દેખાયા.

સવારે જ્યારે મંછાને બુટ મા પાસે અથવા સાળંગપર હનુમાને લઇ જવાની વાત ચર્ચાવા લાગી, ત્યારે ધીરજલાલ સાસુસસરાને પાયે પડી વારવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે ' મને મારું માણસ પાછું આપો, હું મારે ઘેર લઇ જઇ એની સારવાર કરીશ, પણ એને દૈત્યોના હાથમાં ન સોંપો. ને મંછાને બીજી કશાની નહિ, શાંત સારવારની, મીઠી હુંફની જરૂર છે. એને વળગાડ નથી. મારી આગલી સ્ત્રી હલકટ નહોતી. હું એની છબીને હજુ રોજ મારી આંખે અડકાડું છું. છબીમાંથી યે એ તો નિરંતર મંછા સામે મીઠું મીઠું મલક્યા જ કરે છે. અને મારી કંચન પર મંછા પેટની પુત્રી જેવું હેત રાખે છે એથી તો એ મૃત આત્મા બહુ પ્રસન્ન રહે છે. ભલા થઇને મારું ઘર ન ભંગાવો. હું જીવતરમાં હવે કેટલાંક થીગડાં દઇશ ! ”

મંછાની બા ધીરજલાલની આ હુજ્જતથી બેહદ કચવાટ પામ્યાં : “ તમારે મન વૈદ ખોટા, સુયાણી ખોટી, લાજમરજાદ ઢોંગ, અમારાં સગાંવહાલાં શત્રુ, અમે છત્રુ, અને છેવટ બુટ મા ને હડમાન પણ દૈત્યો ઠર્યાં ! તમે અમારી છોકરીનો જીવ લેવા કાં વાંસે થયા છો ? દેવસ્થાનાંને વગોવ્યે શા સારાવાટ થાશે ? ”

" તમે જો મારી મંછાને ત્યાં લઇ જશો તો હું ઝેર ખાઇને મરીશ."

" ઝેર ખાવાની બીક બતાવો છો? અમને કાળી ટીલી ચોંટાડવી છે? ઝેર ખાવાની ડરામણી? હાય હાય માડી! આ તે કયા ભવનાં વેર?" સાસુએ મ્હોં ઢાંકી રુદન માંડ્યું. ગામ ગાજી ઉઠ્યું.

* * *

" તમે હવે ઘેર જશો?" મંછાએ વાત ઉપાડી.

" જઇને શું કરૂં?"

" નોકરી કરો."

" નોકરી—હં!" ધીરજલાલ વાત પી ગયો. એની નોકરી રદ થઇ હતી. સ્ત્રીની સુવાવડ કરવા પુરુષ જાય, અને બબ્બે વાર તારથી રજા વધારવાની અરજી આપે, એ વસ્તુમાં ટ્રાફિક સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને નોકરીની બે-પરવાઇ તથા ડાંડાઇ લાગવાથી 'ખાતાને આવી સુવાવડોના વૈભવ—Luxury ન પોસાય' એવી ટીકા સાથે બરતરફી ફરમાવી હતી. આ વાત એણે મંછાથી છુપાવી હતી. એણે આટલું જ કહ્યું :

" નોકરી મારે નથી કરવી. તું ન ઉઠે ત્યાં સુધી મારે તારી પથારી નથી છોડવી."

"પણ મારે બુટ માની માનતાએ જઇ આવવું છે. કાલે મને ચાળીસ વાસા થશે. હું નહાઇ નાખીશ."

"આ દશામાં નવાય ? કોલનવૉટરથી હું તારા શરીરને માલીસ કરી નાખું. નહાવું રહેવા દે. અને મંછા ! તું ઉઠીને બુટ માતાના વહેમમાં ફસાઇશ ? આ તારૂં હાડપીંજર એ દૈત્યની થપાટો ખમી શકશે ?"—ભુવાઓના ભયાનક ઓળા ધીરજલાલની કલ્પનામાં આકાર ધરવા લાગ્યા.

મૃત્યુ સાથેની—અંધકાર સાથેની દારૂણ લડતમાં એ જુવાન જીત્યો નહિ. આખું ગામ મૃત્યુની ભેરે ઉભું થયું. ઘરમાં બંધીઆર સ્નાનાગાર તો નહોતું, ચોકડી પણ નહોતી. સાંકડા ઉઘાડા ફળીમાં બે બાજુ ખાટલા મૂકીને વચ્ચે મંછાને નવરાવી. બીજે જ દિવસે મંછાને ડબલ ન્યુમોનીઆ ઉપડ્યો. દાક્તરે આવીને જાહેર કર્યું કે "ઉઘાડી હવામાં નવરાવવાનું આ પરિણામ છે. મારા હાથમાં કારી નથી." સન્નિપતમાં મંછા બહુ લવી. પથારી પરથી ઉઠી ઉઠી નાસવા લાગી. ભાંગ્યું તૂટ્યું લવવા લાગી કે "ચાલો ઝટ આપણે ઘેર. ચાલો, પૂનેમનો ચાંદો ઉગ્યો : આપણે બન્ને સ્ટેશન પર ફરશું: લો, બબલાને ઉછાળો ! ચાંદા સુધી ઉછાળો ! જો, બુટમાનો ભુવો એને વચ્ચેથી ઝીલવા આવે છે. આપશો નહિ—લઇને ભાગી જાઓ—મને ભલે પકડી જતા. હું મોડી રાતે પણ આવીશ જ ! બબલાને ધવરાવવા આવીશ :

ચાંદો ઉગ્યો. ચાલો ફરીએ: ફુલ–ફુલ–ફુલ ઉગ્યાં." ત્રણ દિવસમાં તો પ્રાણપીંજર ખાલી કર્યું. યમરાજ સાથેના યુદ્ધમાં ધીરજલાલ હાર પામ્યો. યમનો પક્ષ જબ્બર હતો.

માબાપોને ખાત્રી થઇ કે દીકરી વળગાડથી જ, જમાઇની અવળચંડાઇથી જ અને દેવસ્થાનોની ઠેકડીથી જ મુઇ. ગામલોકોએ ધીરજલાલની જડતા ઉપર પીટ પાડી. મંછાના નાના ફુલને લઇ જ્યારે ધીરજલાલે સાસર–ઘર છોડયુ, ત્યારે માત્ર બે જ આંખોમાં અમી નીતરતું હતું.

"મનોરમા બેન! મંછાની સુવાવડ પૂરી થઇ!" ધીરજલાલનું હૈયું હાથ ન રહી શકયું.

એ અમીમય આંખોની સાવધ ચોકી નીચે બે લાલપવિહોણા તો યે રૂપાળા હોઠ ફફડયા: "વાહ ભાઇ! પુરુષ થઇને? મારા સમ!"

ધીરૂએ આંખો લૂછી. મનોરમાએ પૂછયું: "આંહીથી કયાં જશો?"

"મુંબઇના કોઇક સુવાવડખાનામાં. ત્યાં આ મંછાના ફુલને ઉછેરાવીશ. બદલામાં કહેશે તે ચાકર–કામ કરીશ. સહુનાં બાળોતીઆં ધોવાનું યે સ્વીકારીશ."

"રંગુન એક કાગળ લખી નાખશો?"

"કોને ગુણવંતને? ચોકસ લખીશ, કે તમને તેડી જાય."

"લખશો નહિ. હું આંહી જ ઠીક છું. એ છોરૂમાવતર વચ્ચે—"

ચોકી કરતી આંખો ધ્યાન ચુકી ગઇ, આંસુના પડદાએ દૃષ્ટિ અવરોધી રાખી, ત્યાં તો લાંબો ઓળો છવાયો. સાસુનો હેડમ્બદેહ મીનીપગલે આવી પહોંચ્યો. રવાના થતા ધીરજલાલે પછવાડે આટલો જ શબ્દોચ્ચાર સાંભળ્યો : "નભાઇ ! મુંડકી ! "

કાનજી શેઠનું કાંધું

"ભાઇ પબા !"

"ક્યાં મા ?" પરબત પટેલ ગાડું જોડતો હતો.

"મને તો ઝાંખું ઝાંખું એવું ઓસાણ છે, કે આપણે કાનજી શેઠનાં તમામ કાંધાં ભરી દીધાં છે. એકે ય બાકી નથી."

"હે...હે...હે ખુંટીઓ !" પરબત એના બે બળદ માંહેલા ખુંટીઆને ફોસલાવતો હતો. ખુંટીઓ ધોંસરૂ લેતો નથી. એને કાંધ પાકીને ધારૂં પડયું છે. ખુંટીઓ ખસીને દૂર ઉભો રહે છે. પરબત એક હાથે ધોંસરેથી ગાડું ઉંચું રાખીને બીજે હાથે ખુંટીઆ તરફની રાશ ખેંચે છે. ગોધલ્યો તો બાપડો શાંત ઉભો છે.

"જો માડી !" ડોશી નજીક આવ્યાં. એની આંખે મોતીઓ આવેલ છે એટલે પરબતની ઉપાધિ એ દેખતાં

નથી. એણે તો પોતાનું જ પ્રકરણ ચલાવ્યું: "જાણે જો! પે'લું કાંધું આપણે કંઇ સાલમાં ભર્યું ? પરારની સાલમાં– શીતળાના વામાં જો ને, આપણો ગોધલ્યો મરી ગયો. એટલે વહુની હીરાકંઠી વેચીને રૂા. ૧૮૦નો આ ખુંટીઓ લીધો, ને રૂા. ૧૦૦ ભર્યા કાંધાના. બીજું—"

"ઓય......કમજાત! અરરર!" એવો અવાજ કાઢતો પરબત બેવડ વળી ગયો. ખુંટીએ એના પેડુમાં પાટુ મારી હતી.

"રાંડ વાંઝણીના!" પેડુ દબાવીને પરબત ઉભો થયો: "એમ તને પંપાળ્યો પાલવશે? એમ પાણી પાયા વિનાનો રજકો બળી જાવા દેશે! ઉભો રે, તારા લાડ ઉતારૂં." એમ કહી પરબતે દાઝમાં ને દાઝમાં ખુંટીઆના દેહ ઉપર પાંચ પરોણા ખેંચી કાઢ્યા. પશુની આંખોમાંથી આંસુની ધાર પડી ગઇ. વળી પાછા પરબતની માએ શું થઇ રહેલ છે તે દીઠા વિના, આંધળી આંખો અંતરિક્ષમાં મટમટાવતાં અને ટચલી આંગળીના બીજા આંકા પર અંગુઠો માંડીને કહ્યું: "બીજુ કાંધું આપણે ભર્યું શેરડીનો વાડ કર્યો'તો ત્યારે. જો ને, કાનજી શેઠ વાડે ચાર દિ' રોકાણા ને સંધોય ગળ જોખીને કાંધા પેટે ઉપાડી ગયા. જોને, આપણે ઘરનાં છોકરાં સારુય મણ ગળ નો'તો રાખ્યો. મેં રાખવાનું કહ્યું ત્યાં કાનો શેઠ કોચવાણા'તા. સાંભરે છે ને?"

આ દરમ્યાન પરબતે-પરોણાના પ્રહારથી ટાઢાબોળ થઈ-ગએલા ખુટીઆને ધોંસરામાં ઝકડી લીધો હતો અને એના કાંધા ઉપરના લદબદ થતા ઘારામાં ધોંસરૂ રાતું-ચોળ રંગાઈ ગયું હતું. માથે બાંધેલા ફાળીઆનો કટકો દુઃખતા પેડુ ઉપર કસકસાવીને ટપકતે પરસેવે પરબતે ગાડું ડેલા બહાર લીધું. હજુ જ્યાં સુધી પેડુમાં પીડા છે ત્યાં સુધી એ પશુ ઉપરથી એની દાઝ ઉતરી નથી. એટલે પુછડાના કટકા થઈ જાય એટલા જોરથી એણે ખુટીઆનું પૂછ ઉમેળ્યુ, ડોશીએ પોતાનું વાળ વગરનું માથુ ખજવાળતાં ખજવાળતાં પોતાની પારાયણ ચલાવી:

"પબા, તું જાછ માડી? થોડી વાર ઉભો તો રે!" એ વખતે ડોસીનો અંગુઠો ટચલી આંગળીના ત્રીજા આંકા ઉપર હતો: "અને ત્રીજું કાંધું આપણે ઓલ્યા નાગડા બાવાઓની જમાત આવેલ તયેં ભર્યું. જો ને, બાવાઓને માલપુડાની રસોઈ જમાડવી'તી, લાગો ભરવો'તો, ઉધરાણું થયું એમાં ભરવા આપણી પાસે કાંઈ નો'તું. તુંને બાવાઓએ મારીમારીને આખો દિ તડકે બેસાડી રાખ્યો'તો, ને પછી જો ને, આપણે આપણી ઓતીને ઓલ્યા અરજણ પબાણી વેરે નાતરે દઈ રૂપિયા બસો જોગવ્યા. એમાંથી કાના શેઠનેય કાંધુ ભર્યું. મને બરોબર સાંભરે છે, ઓતડી તે દિ રોતી'તી. નાહ? એને નાતરે નો'તું જાવું, સાંભરે છે? એટલે પછી આપણે એને મારીને ગાડે નાખી'તી."

પરબત પટેલ રાશ તાણીને ગાડું રોકી સાંભળી રહ્યો. એણે કહ્યું: "બાડી! મારૂં હૈયું તો ફુટી ગયું છે. મને કાંઇ નો સાંભરે, હું તો એટલું જાણું કે કાનો શેઠ ખોટું નો કરે. ઇ દિ'માં બે વાર સમાકય કરીને બેસનારો ભગતીવંત શ્રાવક પુરૂષ છે. એને વેણે તો સૂકાં ઝાડ લીલાં થાય છે. એનો ચોપડો વરસોવરસ પૂંજાય છે. ઇ ચોપડો બોલે તે સાચું. મને તમે મુંઝવો મા! મારે વાડીએ રઝકો સૂકાય છે.

એ જ વખતે પોતાની છલકાતી કેડ્ય ઉપર ત્રણસરો કંદોરો શોભાવતા કાનજી શેઠ ખંભે ખેસ અને બગલમાં ખેડુતના લાલચોળ લોહી જેવો ચળકતો રાતો ચોપડો દબાવીને હાજર થાય છે. એણે બળદની નાથ ઝાલીને પૂછ્યું "કાં પબા! આ ચોકખું કરીને પછે જ જાને બાપ!"

"કાના કાકા! મારે વાડીનું પીત સુકાય છે. કાલ્ય ગ્યો'તો વેઠે, એટલે નહિ જાઉં તો રઝકો બળી જાશે, ને બપોરે વાડીમાં પાણી નહિ રે.' હરજી વડોદો સંધું ય પાણી એના મોલને પાઇ દેશે. તમે મારી આ હારે નક્કી કરી નાખો. જે કરો તે મારે કબુલ છે."

એ ઘડીએ કાનજી શેઠની નજર ખુંટીઆના કાંધ ઉપર પડી. એણે મ્હોં આડો ખેસ દીધો. થૂકયું. કહ્યું, "પબા! એલા દયાનો છાંટો તો રાખ્ય! આ ધંધા! આ

ખુંટીઆને કાંધે ઘોંસરૂં ? આ ગામમાં કોઇ માજન મૂવું છે ? કે હાંઉં બસ વાણીઆઓનું આથમી ગયું ? આ રાક્ષસનો દંડ કોઇ કાં નથી કરતા ?"

પરબત ઝંખવાયો.

"એ પલીત !" કાનજીએ દયાથી ધવાએલ દિલે કહ્યું: "આના કાંધ માથે થોડુંક ધાંસલેટ તો રેડ્ય !"

"હા, કાનજી કાકો સાચું કહે છે. ધરમી જીવ છે." એમ કહી ડોશીએ સાદ પાડયો : "એ વઉ ! આપણા દીવામાંથી ધાંસલેટ કાઢીને લાવજો !"

વહુ લાજ કાઢીને આવી ઉભી રહી; બોલી: "ધાંસલેટનો છાંટોય ક્યાં છે ઘરમાં ? રઝકાનો ભારો જુઠા શેઠને ઘેર નાખી આવીશ તઇં દેશે ને ! ઉધાર કયાં આપે છે ?"

"ખોટાં ! નખશિખ ખોટાં કણબાં ! ઘરમાં ધાસલેટ ન હોય એવું બને ? પણ જીવમાં દયા જેવી જાત્ય જ નહિ ને ! લટૂડાના માજનને કહીને આંહી આ પાપીઆઓ ઉપર કડક દેખરેખ રખાવ્યા વિના છૂટકો નથી."

એમ બબડતા કાનજી શેઠ પરબતની ડેલીમાં પ્રવેશ્યા. ઘરમાં કયાં કયાં કોઠીઓ છે, વહુના હાથમાં કે ગળામાં શા શા દાગીનો છે, એ બધું ટીકી ટીકીને

જોઇ લીધું. પછી વાત ચલાવી: "કાં પૂતળી ડોશી! ચોથા કાંધાનું હવે શું કરવું છે?"

"માડી કાનાભાઇ! મને તો એમ ઓસાણુ છે કે ચારે કાંધાં ભરાઇ ગયાં છે."

"માડી તમારૂં ઓસાણુ સાચું? કે વેપારીનો ચોપડો સાચો?"

"સાચો તો વેપારીનો ચોપડો માડી!" ડોશી ડરતાં ડરતાં બોલ્યાં: "ને મારૂં તો હવે હૈયું ય ફુટી ગયું છે ભાઇ! પણ મને વે'મ છે જુઓને કાનાભાઇ! એક કાંધું જાણે કે શીતળાના રોગચાળામાં–"એમ કરીને ડોશીએ આંગળીના વેઢા ગણતાં ગણતાં ચારે કાંધાંની કથા માંડી.

"હેં–હે–હેં–હેં!" કાનજી શેઠ હસી પડ્યા: "માડી! સાઠય પૂરાં થયાં ને તમને?"

"હા માડી!" એ વેણમાં રહેલો કટાક્ષ ન સમજેલી ગભરૂ ડોશીએ કહ્યું: "સાઠને માથે સાત થયાં. આંખે અંધાપો આવી ગ્યો, બાપ! પબાનો બાપ જેલમાં જ પાછા થ્યા ખરા ને, એટલે રોઇરોઇને મારી આંખ્યું ગઇ, કાનાભાઇ! પબાના બાપને માથે તકંટ—"

ડોશી પોતાની પારાયણ આદરશે એ બ્હીકે કાનજી શેઠે ચોપડો ઉઘાડીને ત્રણ ભરાએલાં કાંધાં વાંચી બતાવ્યાં.

પરભતના બાપની વાત સંભારતાં આંસુ પડવાથી પોતાના મોઢાની ઉંડી કરચલીઓ ભરાઇ ગઇ હતી તે સાડલાને છેડે લૂછી નાખીને પબાની મા હરખથી ઉછળ્યાં: "ને માડી! એની ફારગતી પણ તમારી સહી-વાળી તમે લખી દી'ધી'તી. હં અં! મને સાંભર્યું, સાંભર્યું. વાહ! મારો વાલોજી મારે હૈયે આવ્યા આવ્યા! વાહ ગરૂડગામી! વાહ દીનદયાળ!"

"કાં કાં! શું થયું ડોશી!"

"તમારી ફારગતી મેં સાચવી રાખી છે."

"એ બરોબર. ફારગતી લખી દીધી હોય તો હાંઉ. મારે કાનની બૂટ ઝાલવાની. કાઢો ફારગતી."

"શે' શે'! હું હૈયે આણું છું. એ હા! આવ્યું, આવ્યું. એ વઉ! તારી તેલની કાંધીની હેઠળ મેં ઇ ફારગતીની ચીઠી દબાવી'તી."

ડોશી હાંફળી હાંફળી ઉઠી. દોડી. ઘરના છાપરામાં લટકાવેલ શીંકા ઉપર રજેભરેલું એક ડબલું પડેલું એની અંદર તેલનો સીસો મૂકયો છે. વહુએ એ નીચે ઉતાર્યું.

અંદર કેટલીક ચીંથરીઓ ને ગાભાઓ ખોસેલાં. આંધળી ડોશીની આંગળીએ આંગળીએ જાણે એકેક દીવો પેટાવ્યો હોય તેમ એ ચિઠ્ઠી ગોતવા લાગી. છતાં કાનજીને કશી યે અકળામણ નહોતી. આખરે ડોશીએ, દરિયામાં ડુબનાર જેમ લાકડું પકડે તેમ એક કાગળીઓ પકડ્યો:

"આ રહી ફારગતી, લ્યો માડી! હાશ! હું સીતેર વરસની ડોશી ખોટી ઠરત, મારા પરભુ!"

કાનજી જરાક ઠરી ગયો: "જોઉં! લાવો તો માડી, મારો કોઇ વાણોતર તો ઉચાપત નથી કરી ગયો ને?"

એજ વખતે ફળીમાંથી અવાજ આવ્યો, "લક્ષ્મી પ્રસન્ન!" અને ફળીમાં એક પહોળા ગળામાંથી મોટો બળખો પડ્યો.

"લ્યો આ વાસુદેવ વ્યાસજી આવ્યા વ્યાસજી સાક્ષી. એની સાક્ષીએ ફારગતી વાંચી લે બાપ કાનજી!"

"શું છે પૂતળી મા!" વાસુદેવ વ્યાસે કાનજી શેઠના કપાળે કંકુનો ચાંદલો કરતાં કરતાં પૂછ્યું.

"માડી વ્યાસજી! તમે આ કાગળ વાંચી જોવો! આ કાના શેઠની ફારગતી છે કે નહિ?"

વાસુદેવ વ્યાસ આજ વીસ વરસથી દરરોજ સવારે પૂતળી ડોશીને ઘેરેથી અરધી અરધી તાંબડી કણિક લઇ

જાય છે. ઘરમાં ખાવા ન રહે ત્યારે પણ શંકરના આ સેવકની ઝોળી કણબણે પાછી નહોતી વાળી. પબાના બાપ જેલમાં મરી ગયા તેની પાછળ ડોશીએ વ્યાસજી પાસે ગરૂડપુરાણ વંચાવીને રૂા. ૨૦૦–૩૦૦ જેટલો માલ આપેલો. ઘણી વાર પબાને વ્યાસજીએ કહેલું પણ ખરૂં, કે "તારા પડખાની વાડીવાળો જાદવ વડોદો છ મહિને ફાટી પડે એવા મારણ–જાપ કરવા હું બેસી જાઉં, તું જો ખરચ કરી શક તો !" આમ વ્યાસજીને આ ઘર સાથે ઘાટો વહેવાર હતો. પૂતળી ડોશીને ખાત્રી હતી કે વ્યાસજી તો સોળવલું સોનું છે.

કાનજીએ વ્યાસજીને મારેલા ભીચકારા એળે ન ગયા. વ્યાસજીએ કહ્યું: "ના, ના, માડી ! આ તો વેઠના વારાની ચિઠી છે."

"અરેરે માડી ! એમ થયું ? તયેં ઈ ફારગતી ક્યાં મૂકાઇ ગઇ હશે ? આ તો હું સીતેર વરસની ડોશી ખોટી પડી ને !"

"ત્યારે હવે ચોથા કાંધાનું કેમ કરીશું પૂતળી મા !" કાનજી મુદ્દાની વાત પર આવી ગયો.

"ઇ ચિઠી પાછી લાવજો બાપ !"

"ચિઠી ! મેં તમને પાછી આપી ને ! તપાસો તમારાં લૂગડાં. મારી પાસે નથી."

એકાએક પરબતની વહુ લાજના ઘૂમડામાંથી કળકળી ઉઠી. "એ કુઇ! એ ચિઠી કાનાભાઇના મોઢામાં રહી! એ ચાવી જાય. લે! લે! કાનાભાઇ! આ ધંધા?"

પૂતળી ડોશી સજ્જડ થઇ ગયાં. "ચિઠી કાનજીભાઇ ચાવી ગયો? કાનજી દામજીનું ખોરડું ઉતરી ગ્યું? વ્યાસજી! શંકર આવું સાંખી લ્યે છે?"

"ડોશી! ઝાઝી વાતનાં ગાડાં ભરાય. ને હવે ચીથરાં ફાડો મા. ચોથું કાંધું ભરી દ્યો. મારે ખોટીપો થાય છે."

સાંજે પરબત વાડી પાઇને પાછો આવ્યો. રાતે ને રાતે કાનજી શેઠ એનો ગોરીઓ ગોધલો કાંધા પેટે છોડાવી ગયા.

બીજે દિવસ સવારે પરબત જ્યારે પહોર દિ' ચડયે જાગ્યો, ત્યારે ગમાણમાં એકલા અટૂલા બેઠેલા બધુહીન ખુંટીઆનું કાંધ બે કાગડા ઠોલી રહ્યા હતા.

ચોટલે ઝાલીને–

"તો પછી એને ચોટલે ઝાલીને ઉપાડી જવી જોઇએ." પ્રોફેસર ઇંદ્રજીતે ઉઠતાં ઉઠતાં કહ્યું.

સુખદેવ ડોસા એની સામે સુખભરી પણ શંકાશીલ અને દયામણી આંખે તાકી રહ્યા : "સાચેસાચ શું તમારો મત છે? મશ્કરી તો નથી ને પ્રોફેસર!"

"ના, ના," કહીને પ્રોફેસર ઇંદ્રજીત ફરી પાછા ખુરશી પર બેઠા : "હું કટાક્ષ નથી કરતો. મારો સાચો મત કહું છું. એ તમારા દીકરાની વિવાહિત વહુ છે. એ ન માને તો તમારે એને ચોટલે ઝાલીને,–હું તો એટલે સુધી સળગું છું કે મુંબઇના ચાર ગુંડાઓ તેડાવીને પણ એને લઇ જવી જોઇએ."

"શાબાસ ઇંદુભાઇ!" સુખદેવ ડોસાના બન્ને ગાલ ઉપર કોઇ જોબનવંતી સ્ત્રીના જેવી સુરખીઓ ઉપડી : "આજ સુધી હું એકલો પડી ગયો હતો. કોઇ

મારૂં નડોતું રહ્યું. જેઓને મેં મરતા બચાવ્યા છે, લાગવગ લગાડી જેના છોકરાઓને નોકરીઓ અપાવી છે, તેઓ પણ આજ મને મારી પુત્રવધુ પાછી મેળવી આપવાની મદદ દેવાને બદલે ઉલટાના મારા પ્રયાસો આડે પત્થરો નાખે છે. મને પોતાને આંગણે ઉભવા નથી દેતા. હું એકલે હાથે મથી રહ્યો છું. મને બીજાનો તો ડર નથી. હું ય નાગાનો સરદાર થઇ શકું છું. મેં પંચાવન વર્ષ પાણીમાં નથી કાઢયાં. મેં ય પાકી ત્રીસ સાલ સુધી મુંબઇ વેઠી છે. હું બધા દાવ રમી જાણું છું. પણ મને ખરેખર ઇંદ્રજીતભાઇ, તમારી જ બીક હતી. તમે શહેરના જુવાનોને મારી સામે સીસકારો તો મને એ ફાડી ખાય, એવો મારા દિલમાં ફડકો હતો. પણ જો તમે મારા પગલામાં સંમત હો તો હું એકલો બીજા સહુને પૂરો પડીશ. મુક્તાને હું મારો હાથ બતાવીશ. મારા દીકરાનો ભવ એ કેમ બગાડી શકે તે હું જોઇ લઇશ."

સુખદેવ ડોસાએ 'જોઇ લઇશ' શબ્દના ઉચ્ચારની સાથોસાથ પોતાના શરબતી મલમલના પહેરણોની બાંયો ચડાવી. પણ સાચા વીરરસની સાથે કરુણ રસ તો જોડાએલો જ હોવાથી, 'મારા દીકરાનો ભવ' એ એ શબ્દોની અસર રૂપે ડોસાની આંખોમાં પાણી પણ દેખાઇ ગયાં.

પ્રો. ઇન્દ્રજીતને કાલેજમાં જવાનો વખત થતો હતો. કાંડાઘડીઆળ ઉપર એની નજર રમતી હતી. પણ

સુખદેવ ડોસાને પડખે ખડા રહેવાનો ધર્મ એને ઉઠવા દેતો નથી. એણે કહ્યું: "જુવાનો પર મારો કાબુ છે એ વાત સાચી; ને હું સ્ત્રીજાતિના હક્કોનો પક્ષકાર છું, મેં જુવાનોને મારાં ભાષણોથી એ જુસ્સો પીવરાવ્યો છે. પણ હું તમારી મુક્તાના કિસ્સામાં તો કાળો કેર જોઉં છું. વેવીશાળ તોડવાની વાત હોય તો વાજબી હતું. આપણાંમાં છૂટાછેડા અથવા તલ્લાકનો કાયદો હોત તો પણ માર્ગ થઇ શકત. પણ એવા કોઇ કાયદાની ગેરહાજરીમાં, પરણેલી હિન્દુ સ્ત્રીથી આવો સ્વેચ્છાચાર કેમ થઇ શકે?"

"તે પણ મુક્તા એની પૂરી મરજીથી મારા છોકરા સાથે પરણી છે. કોઇએ એને બળજબરી નથી કરી, ફસાવી પણ નથી."

"ઓહો! એમ છે? એ શી રીતે?"

"કહું. એના બાપના ઘરમાં દીકરી વધીને તાડ થઇ ગઇ હતી. પ્રીતમલાલ એને ક્યાં સંતાડત! હાઇસ્કુલમાં ભણાવતા હતા ત્યાં કંઇક વગોણું થયું. ઉઠાડી લીધી. ઘરમાં આખો દાડો હાર્મોનીયમ ઉઘાડીને બેસતી, ગાતી, નાયકાનું ઘર હોય તેમ લોકોની ઠઠ વીંટાળતી, બાપની ઉંઘ ઉડી ગઇ હતી. કોઇ મુક્તાનું કાંડું ઝાલવા તૈયાર નહોતું. એવામાં મારા રમણની વહુ સ્ટવથી દાઝી મુઇ. શ્રીફળની તો

અમારે તેરમા જ દિવસે પડાપડી બોલી. પણ મુક્તાના બાપ સાથેની મારી જૂની મોહબ્બત હું નહોતો ભૂલ્યો. એણે વેવિશાળનો તાર કર્યો ને તૂર્ત ચાંદલા થયા. પછી મારા રમણ વિષે આધાપાછી વાતો સાંભળીને મુક્તા રડી હશે એટલે મારાં તેડાવ્યાં એનાં માબાપ એને ખાસ લઇને મારે ઘેર આવી આઠ દિવસ રોકાયાં. હું તો અનુભવી ખરોને ઇન્દ્રજીતભાઇ!'—આંહી સુખદેવ ડોસાનું મ્હોં ગુલાબ જેવું લાલ થઇ ગયું—'એટલે મેં એક લૉકેટ, બે એરીંગ અને એક રોલ્ડ—ગોલ્ડનું કાંડાઘડિઆળ લાવીને મારા રમણને આપ્યું. ધક્કો મારીને એ શરમાળને બાજુના ઓરડામાં આ બધી ભેટો દેવા મુક્તા પાસે મોકલ્યો. મુક્તાને એ બધા શણગાર પહેરાવી મેં ફોટા સુદ્ધાં લેવરાવ્યા."

'અહોહોહો! આટલી હદ સુધી!' પુત્રના લગ્નનું આવું સંવનન યોજનાર ડોસા પ્રતિ પ્રો. ઇન્દ્રજીતને માન ઉપજ્યું. "ત્યારે તો તમે પણ સુધારાના છુપા pioneer ગણાઓ, સુખદેવભાઇ!

'હા ભાઇ! પાછું મેં તો મારા ઓરડામાંથી વેવાણને મોટે સાદે પૂછ્યું ય ખરું કે 'કેમ! મુક્તાને મારૂં ગરીબ ઘર ગમશે કે?' ત્યારે વેવાણ બોલેલાં પણ ખરાં કે 'કેમ ન ગમે? આવી રાજસાયબી બીજે ક્યાં મળવાની હતી! મુક્તા જો મુરખી હોય તો જ મન

સંકોડે !' મે કહ્યું કે 'વેવાણ ! મુક્તાને મ્હોંએ હેતનો હાથ ફેરનાર રમણની બા જો આજ જીવતી હોત તો હું સ્વર્ગનું સુખ પામત. પણ એ ખોટ હું ક્યાંથી પૂરૂં ?' આ સાંભળીને તો મુક્તાની આંખો પણ પલળેલી હતી એમ મને અમારી ધાટણે પાછળથી કહેલું."

"હું તો આ સાંભળીને વધુ દૃઢ બનતો જાઉં છું કે છોકરી તમને દબાવે છે. એને તો ચોટલે ઝાલીને—"

"હજુ સાંભળી લ્યો. આમ દીકરીનું દિલ ઠારીને બધાં પાછાં ગયાં. પાછળથી મેં મારા રમણને મુક્તા પર કાગળ લખતો કર્યો. અંદર ટાંકવા હું એને સારી કવિતાઓ પણ શોધી આપતો. ચિત્રો બીડાવતો. ઘણી-વાર રમણના કાગળો હું ટપાલમાં નખાવતા પહેલાં ફે– હાં ! મતલબમાં બન્યું એવું કે લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો, ને અમે સહુ જાન લઇને જ્યારે છેક રવાના થયા, ત્યારે એ છોકરીએ અવળચંડાઇ માંડેલી. ઓરડીમાં પૂરાઇને રડવું શરૂ કરેલું. એની માએ પંપાળીને પૂછેલું કે "શું છે? રમણલાલ નથી ગમતા ? ઘર નથી ગમતું ? શી બાબતનો તને અસંતોષ છે તે કહે." પણ એ ઢોંગી-લીએ માના ખોળામાં માથું દાટીને એટલું જ કહેલું કે "મને કારણબારણની કાંઇ ખબર નથી પડતી. પણ મારે નથી પરણવું–ત્યાંય નથી પરણવું ને ક્યાંય નથી પરણવું."

"ઓહો ! કારણની ખબર નથી, એમ કહ્યું ?" પ્રો. ઇન્દ્રજીતે માનવસ્વભાવનો તલસ્પર્શ કરેલો ખરોને, એટલે એણે પકડી પાડયું: "સમજી શકાય છે, છુપો કોઇનો પ્રેમ !"

સુખદેવ ડોસાએ આગળ ચલાવ્યું :

"એ તો એ જાણે ને એનાં પાપ જાણે. પણ આવા ધમરોળ માંડયા અને એની મા પોપલાવેડા કરતી રહી ત્યારે પછી એનો બાપ આવ્યો. સારી પેઠે કેળવાએલો ને સંસ્કારી બાપ: થોડીવાર તો સાંભળી રહ્યો. દાઝ તો કાન ઝાલીને બે તમાચા ખેંચી કાઢવાની ચડી હતી. પણ દીકરીની મન-પસંદગી ઉપરવટ એને જવું નહોતું. એણે કડક અવાજે કહી નાખ્યું : "મુક્તાને કહો કે આ ઘોલકીની રમત નથી માંડી. ચોવીસ કલાકની મહેતલ આપું છું. પોતાની દુર્દશાનો પૂરો ખ્યાલ કરીને જવાબ આપે."

"That's it !" પ્રો. ઇન્દ્રજીતે ગળું ફુલાવીને સંતોષ બતાવ્યો : "ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ !"

"સીધી દોર થઇ ગઇ, ઈંદુભાઇ ! નેતર જેવી સીધી થઇ ગઇ. બધા ફંદ મૂકી દીધા. ચોવીસ કલાકે એની માએ જઇને બાપને કહ્યું કે મુક્તા ટાઢી પડી ગઇ છે. હા પાડે છે."

"એ રીતે ચોકખી સ્વેચ્છાથી લગ્ન કર્યાં. છતાં એ છોકરીએ ચાર દિવસ તો અમારે ત્યાં માંડમાંડ કાઢ્યા, ભુરાંટી થઇ. ઘર આખું ચગડોળે ચડાવ્યું. રમણને તો, ખાજ ઉપર લાગેલી સિંહણની માફક પાસે ય ઢુકવા ન દે. ઇંદુભાઇ! શું કહું? મારા પાંત્રીસ વર્ષના પુત્રને એ છોકરીએ તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. અંદરથી સાંકળ બીડીને બેસી ગઇ. ત્રણ દિવસ ખાધુંપીધું નહિ. મેં એના બાપને તાર કર્યો. એ તેડી ગયો. ત્યારથી આજ બાર મહિના થયા. નથી આવતી. માબાપ કહે છે કે જોરાવરીથી લઇ જવી હોય તો લઇ જાઓ! તમારૂં માણસ છે."

"મુક્તા પોતે શું કહે છે?"

"કાંઇ નહિ. બસ! નથી આવવું. મેં કહ્યું, દાવો માંડીશ. એ કહે, ફાંસીએ કેમ નથી ચડાવતા! આંહી બસ હાર્મોનીઅમ બજાવે છે. ટોળાં ભેળાં કરે છે. જગબત્રીસીએ ચડી છે તો યે નફ્ટ થઇને ફરે છે, હરે છે, મેળાવડાઓમાં ને ઉત્સવોમાં ભળે છે, ગરબે રમે છે, લોકો મોઢે ચડીને ફિટકારે છે તો યે નઘરોળની નઘરોળ! હું ત્રણ ત્રણ વાર તો રમણને તેડીને આંહી આવી ગયો. ત્રણમાંથી એકવાર માંડ માંડ રમણને એનું મળવું થયું. મેં રમણને ગોખાવી રાખેલું કે પ્રથમ મીઠાશથી વશ કરવા મહેનત લેજે, પણ નરમ ઉપાય

ન ચાલે તો પછી રાતી આંખ દેખાડજે. બાજુનાજ ઓરડામાં હું કાન દઇને સાંભળી રહ્યો હતો. રમણે ઘણું ઘણું પૂછ્યું કે 'હું તને કેમ નથી ગમતો? મારામાં તેં શી ખોડ દીઠી? આપણે નવી મોટર લીધી છે. બાપા વાલકેશ્વરમાં બંગલો લેવાના છે.' પણ આખરે એ વંઠેલીને સાન ન આવી. છેવટે જ્યારે રમણે કહ્યું કે 'હં! તારે આંહી કોઇ બીજું પ્રણયપાત્ર છે ખરૂં ને!" એટલે તો સાંઢ જેવી એ છોકરીએ મારા રમણને બીજી લપડાક લગાવી દીધી. રાતી આંખ દેખાડતાં મારા રમણને ન આવડ્યું."

"માફ કરજો–પણ રમણલાલમાં કાંઇ કહેવાપણું તો નથી ના?"

"રહો. બતાવું. બેટા રમણ! આંહી આવ જોઉં?"

અંદરથી કોમળ કંઠનો અવાજ આવ્યો: "આવ્યો જી!"

જુવાન દાખલ થયો. એના મુખ ઉપર નીતરતી નરી મધુરતા એની ઉમ્મરમાંથી દસ વર્ષોના પોપડાને જાણે કે ધોઇ નાખતી હતી. એ માંડ પચીસ વર્ષનો લાગતો હતો. અડકશું તો ભાંગીને ભૂકો થઇ જશે, એવું બિલોરી કાચનું બનાવેલું જાણે એનું બદન હતું. અંજનની પારદર્શક ડબ્બીઓ જેવી બે આંખો હતી.

"આ મારો રમણ!"

"આ!" પ્રો. ઇંદ્રજીત આભા બની ગયા, "આ પુરુષ એને પસંદ નથી પડતો? આટલી હદ સુધીની નફ્ટાઇ? હું કહું છું કે એને ચોટલો ઝાલીને ઉઠાવી જાઓ." એમ કહી ઇન્દ્રજીત ઉઠયા.

* * *

"જોયું રમણ? ઇન્દ્રજીત જેવા પ્રોફેસરે આપણને ન્યાય કર્યો છે. 'ચોટલો ઝાલીને!' એ એના શબ્દો વેદના મંત્ર જેવા સાચા છે. હવે મને છાતી આવી ગઇ. હવે તું મુંઝાઇશ નહિ. હું લાખોનાં આંધણ મુકીશ. દુનિયાને દેખાડી દઇશ કે કુળવાન માણસ પોતાની આબરૂ સારૂ શું શું કરી જાણે છે."

કુલિન પિતાની આબરૂનો આ પ્રશ્ન મેરૂ પર્વતથી પણ મોટો હતો. સદાય રમણ જોતો આવતો હતો કે આબરૂ અને કુલિનતા ખાતર જ પિતાનું જીવતર હતું. આબરૂની વેદી ઉપર આત્મ-સમર્પણ કરનાર બાપને રમણ દેવ ગણી ભણતો. એ માનતો કે પોતે, મુક્તા અને આખો સમાજ બાપુના કુળની આબરૂ આબાદ રાખવાનાં જ પુનિત સાધનો છે.

એણે પિતાની વાતના વિરામચિહ્ન તરીકે હમેશની માફક ઉમેર્યું કે "જી હા!"

સુખદેવ ડોસા મુક્તાને ચોટલે ઝાલીને ઉઠાવી જવાની વેતરણુ ઉતારતા ઉતારતા બોલ્યાઃ "હું આખી બાજી ગોઠવી રહ્યો છું. એના મુખ્ય પાત્ર તરીકે તારૂં જ સ્થાન રહેશે. તારે મુક્તાને છેલ્લી વારના એક મેળાપને બ્હાને, તારા તરફથી એને ચાહે તેની સાથે જીવન ગાળવાની ફારગતી આપવાને નિમિત્તે તેડાવવાની છે. કાગળનો મુસદ્દો હું ઘડી દઇશ. એ આવે એટલે પછી હું બીજા માણુસો મારફત જ કામ લઇશ, હું એક મોટરનો ને ચાર માણુસોનો જોગ કરી રહ્યો છું."

"જી હા!" સનાતન વિરામચિહ્ન સર્યું.

પોતાના ઓરડામાં જઇ રમણુ એક ખુરસી ઉપર ઢગલો થઇ પડ્યો. આંખો મળી ગઇ. ઘણાં સ્વપનાં જોઇને એ જાગ્યો. મોઢું ધોયું. લખવા બેઠો. આ પહેલી જ વાર એણે પોતાની પ્રેરણાથી કાગળ લખ્યો.

મુક્તા,

અરીસામાં બહુ બહુ જોયું કે તને કંટાળો આવે એવું મારામાં શું છે। પણુ હવે સમજાય છે. આ કંટાળો સ્વયંપ્રેરિત પ્રીતિ જેવો જ સ્વયંભૂ છે. હુ ભલે ફુલનો બનેલ હોઉં, પણુ

તારી આંખોએ મારા પ્રત્યેક રજકણુમાં કીડા ખદબદતા દેખ્યા છે.

પરસ્પર વિના દીઠે થએલાં અનેક લગ્નો પ્રેમભરપૂર નીવડયાં હશે. પરંતુ તેથી કરીને તારૂં ને મારૂં, માબાપોએ તારથી કરી નાખેલ સાટું કશો બચાવ પ્રાપ્ત કરતું નથી.

તને ઘૃણા હતી. દબાવી ડરાવીને તારી જીભમાંથી 'હા' કઢાવવામાં આવી હતી. સંમતિ-લગ્નનો એ દંભ હતો.

તું કુલિનનું બાળ છે. હિન્દુ કાયદાની ગુલામ છે. વિવાહિત જીવનને ઠેલ્યે તારો કયાંયે ઉગાર નથી; જ્યારે હું પુરુષ તો પાંચ ઐરાં પરણવા પણ સ્વતંત્ર છું. આમ છતાં ય તું ન્હાસે છે, એટલે નક્કી કોઇ ભયંકર ઘૃણાએ તને વલોવી નાખી હશે. મારી સાથેનું સહજીવન અસહ્ય થઇ ગયું હશે.

મારા બાપુ તને ચોટલો ઝાલીને ગુંડાઓને હાથે ઉઠાવી જવાની પેરવી કરે છે. મારા હાથના બીજા કોઇ કાગળથી ભોળવાઇશ નહિ. આ સાથે રૂા. ૧૦૦ની નોટ બીડું છું. ફાવે ત્યાં નીકળી જઇ રક્ષણ મેળવજે.

મારા તરફની આ ફારગતી ગણજે. અદાલતમાં જવું પડે તો આ દેખાડજે.

તું જો વડોદરે આવવા કબુલ થાય, તો હું ત્યાંની અદાલતમાં તને છુટાછેડા કરાવી દઈશ. તને સાચો સંસાર માંડી સુખી થએલી જોવા હું ઉત્સુક છું.

લી. રમણ

રૂા. ૧૦૦ની નોટ સાથે કાગળ ટપાલમાં પડયો.

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય (રાણપુર)માં શ્રી. અમૃતલાલ અંબાશંકર દવેએ છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું. અકટોબર ૧૯૩૧

ચાર આનાની ચોપડીઓ

૧ બહારવટીયો જોગીદાસ

૨ ઓળીપો અને બીજી પ્રેમકથાઓ

૩ નરવીર લાલાજી

૪ ચિતાના અંગારા

ટપાલખર્ચ દરેકનો એક આનો